

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

BİR TELİF TARZI OLARAK “TAĞYİR”: KEMALPAŞAZÂDE’NİN
ET-TAVZÎHU’L-MUSAHHAH ŞERHU’T-TENKÎHİ’L-
MÜNEKKAH İSİMLİ ESERİ

Ebubekir DAŞDEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Osman GÜMAN

EYLÜL - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**BİR TELİF TARZI OLARAK “TAĞYİR”:
KEMALPAŞAZÂDE’NİN ET-TAVZÎHU’L-MUSAHHAH
ŞERHU’T-TENKÎHİ’L-MÜNEKKAH İSİMLİ ESERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ebubekir DAŞDEMİR

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : İslam Hukuku

“Bu tez 24/09/2024 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Osman GÜMAN	Başarılı
Prof. Dr. Tuncay BAŞOĞLU	Başarılı
Doç. Dr. Ahmet Numan ÜNVER	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Ebubekir DAŞDEMİR

24/09/2024

ÖN SÖZ

Osmanlı dönemindeki usûl tartışmalarının izini sürmek açısından Sadrüşşerîa'nın *Tenkîhu'l-usûl* isimli eseri etrafında oluşan literatürün incelenmesi önem arz etmektedir. Zira Osmanlı âlimleri müstakil usûl eserleri telif etmek yerine, çoğunlukla Teftâzânî'nin bu eser üzerine kaleme aldığı *Telvîh* isimli eserine hâşiye yazarak usûl tartışmalarına dahil olmuşlardır. *Tenkîh* literatürü söz konusu olduğunda üzerinde durulması gereken Osmanlı âlimlerinden biri de Kemalpaşazâde'dir. O, hem *Telvîh*'e kısmî bir hâşiye kaleme almış hem de *Tenkîh* metnini değiştirerek yeniden üretmiş ve şerhetmiştir. Kemalpaşazâde'nin *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* adıyla meşhur olan bu eserini analiz eden çalışmamız, bir Osmanlı âliminin Hanefî usûl geleneği içerisinde dönüm noktası olan bir metni nasıl bir okumaya tabi tuttuğunu, eserde ne gibi değişiklikler yaptığını ve bu metnin yazarı Sadrüşşerîa ile muhaşşisi Teftâzânî'ye ne gibi itirazlar yönelttiğini inceleyerek *Tenkîh* literatürüne mütevazı bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın ortaya çıkmasında birçok ismin desteği ve katkısı oldu. Öncelikle tez konusunun belirlenmesindeki taleplerime olumlu cevap veren ve tez yazım sürecinde engin hoşgörüsüne tanık olduğum danışman hocam Prof. Dr. Osman GÜMAN'a şükran borçluyum. Tez savunma jürisinde bulunan kıymetli hocam Prof. Dr. Tuncay BAŞOĞLU'na ve sayın Doç. Dr. Ahmet Numan ÜNVER'e değerlendirmeleri ve katkıları için müteşekkirim. Aynı çatı altında birlikte mesai yaptığım değerli hocalarım Doç. Dr. Orhan ENÇAKAR ve Dr. Okan Kadir YILMAZ çalışmayı okuyarak katkıda bulundular; kendilerine minnettarım. Son olarak Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi yöneticilerine ve kütüphane çalışanlarına teşekkür ederim.

Ebubekir DAŞDEMİR

24/09/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
TABLO LİSTESİ.....	iv
GÖRSEL LİSTESİ.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii

GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: BİR BAŞKASININ ESERİNİ YENİDEN KALEME ALMAK: et-TAVZÎHU'L-MUSAHHAH ŞERHU'T-TENKÎHI'L-MÜNEKKAH.....	6
1.1. Eserin Telif Türü ve Tarihi Arkaplanı	6
1.1.1. Kemalpaşazâde'nin Telifte Esas Aldığı “Tağyir ve Islah” Tarzının Klasik Telif Yöntemleri Arasındaki Yeri	6
1.1.2. Usûlü'l-Pezdevî'nin Yeniden İnşası: Tenkîhu'l-Usûl.....	10
1.2. Eserin Genel Çerçevesi.....	14
1.2.1. Eserin Galat-ı Meşhûr ve Fasîh-i Mehcûr İsimleri.....	14
1.2.2. Sebeb-i Telif: Kemalpaşazâde'nin Tenkîh'i Islah Etme Amacı.....	16
1.2.3. Eserin Kaynakları.....	19
1.2.4. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar	26
1.2.5. Eserin Baskıları ve Nüshaları	28
1.2.6. Ana Hatlarıyla Eserin Muhtevası	35
1.2.7. Esere Yöneltilen Eleştiriler	42
2. BÖLÜM: ESERDE ŞEKİL VE MUHTEVA BAKIMINDAN YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER	47
2.1. Şekil Açısından Yapılan Değişiklik ve Eleştiriler.....	47
2.1.1. Konu Sistematiğini Değiştirme	47
2.1.2. Konu İçinde Takdim ve Tehir	50
2.1.3. Konu Başlığını Değiştirme.....	51
2.1.4. Taksimi Değiştirme	53
2.2. Muhteva Açısından Yapılan Değişiklik ve Eleştiriler.....	57
2.2.1. Yeni Konu Ekleme	57

2.2.2. Konu Çıkarma	59
2.2.3. Kelam Eleştirileri	61
2.2.4. Fıkıh Usûlü Eleştirileri	62
2.2.5. Fıkıh Eleştirileri.....	63
2.2.6. Belâgat Eleştirileri.....	64
2.2.7. Tarif Eleştirileri	66
2.2.8. Bilgiyi Tashih Etme veya Eleştirme.....	72
2.2.9. Yeni Bilgi Ekleme veya Eksik Bilgiyi Tamamlama	74
2.2.10. Tutarsızlık Eleştirisi	76
2.2.11. Örneği veya Şâhidi Değiştirme	77
2.2.12. Lafzı Değiştirme veya Tashih Etme	79
2.2.13. Anlama Katkısı Olmayan veya Anlamı Bozan Lafzı Hazfetme	82
2.2.14. Yanlış Anlamayı Önlemek Amacıyla Lafza Kayıt Ekleme	83
SONUÇ	86
KAYNAKÇA.....	90
ÖZ GEÇMİŞ	100

KISALTMALAR

a	: Yazma Eserde Varağın Ön/Vech Sayfası
a.mlf.	: Aynı Müellif
b.	: bin, ibn
b	: Yazma Eserde Varağın Arka/Zahr Sayfası
bk.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İLEM	: İlmi Etüdler Derneği
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İSAR	: İstanbul Araştırma ve Eğitim Merkezi
krş.	: Karşılaştırmız
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
yy.	: Yüzyıl

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Şerhu Tağyîri't-Tenkîh'in Kaynakları ve Atıf Sayıları.....	26
Tablo 2: Şerhu Tağyîri't-Tenkîh'in Nüshaları.....	35
Tablo 3: Minhüvât Notlarında Geçen Reddiye Kalıpları ve Sayısı.....	41
Tablo 4: Vazolunduğu Mâna Bakımından Lafızlar	54
Tablo 5: Sadrüşşerîa'ya Göre ما لها وما عليها ile Kastedilen Anlam	71
Tablo 6: Tenkîhu'l-usul ve Tağyîrü't-Tenkîh Karşılaştırması.....	80
Tablo 7: Tenkîhu'l-usul ve Tağyîrü't-Tenkîh Karşılaştırması.....	82

GÖRSEL LİSTESİ

Görsel 1: Şerhu Tağyîri't-Tenkîh'in Müellif Nüshasındaki Nüsha Farkları	30
Görsel 2: Tenkîhu'l-Usûl'e Yapılan Eklemeler.....	38
Görsel 3: Tenkîhu'l-Usûl'de Yapılan Değişiklikler	38
Görsel 4: Kemalpaşazâde'nin Kendisine Ait İfadeleri Belirtmesi	39

ÖZET	
Başlık: Bir Telif Tarzı Olarak “Tağyir”: Kemalpaşazâde’nin et-Tavzîhu’l-Musahhah Şerhu’t-Tenkîhi’l-Münekkah İsimli Eseri	
Yazar: Ebubekir DAŞDEMİR	
Danışman: Prof. Dr. Osman GÜMAN	
Kabul Tarihi: 24/09/2024	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 101 (ana kısım)
Müteahhir dönem Hanefî usûl düşüncesinin en önemli temsilcilerinden kabul edilen Sadrüşşerîa’nın <i>Tenkîhu’l-usûl</i> isimli metni ve şerhi <i>et-Tavzîh fî halli gavâmizi’t-Tenkîh</i> Osmanlı usûl düşüncesini şekillendiren eserlerden biridir. Bu eserler Osmanlı medreselerinde daha çok Teftâzânî’nin <i>et-Telvîh ilâ keşfi hakâ’iki’t-Tenkîh</i> isimli hâşiyesi ile okutulmuştur. Osmanlı âlimleri de genellikle <i>Telvîh</i>’e hâşiye yazarak <i>Tenkîh</i> literatürüne katkı vermiştir. Kemalpaşazâde müderrislik yaptığı dönemde <i>Telvîh</i> üzerine kısmî bir hâşiye kaleme almış ve daha sonra <i>Tenkîh</i>’i de şerhetmiştir. Ancak şerh esnasında <i>Tenkîh</i>’in ibarelerine aktif müdahalede bulunarak metni yeniden üretmiş ve sayfa kenarlarına birçok not eklemiştir. Yeniden ifadelendirme, bilgiyi tashih etme, takdim-tehir, yeni konu ekleme, konu çıkarma, sistematîği değiştirme, örneği değiştirme ve illeti değiştirme gibi müdahaleler eserde öne çıkan değişikliklerden bazılarıdır. Müellifin, yaptığı bazı değişikliklerde Teftâzânî’nin <i>Telvîh</i>’te dile getirdiği eleştirileri de etkili olmuştur. Kemalpaşazâde şerhi oluştururken <i>Tavzîh</i> ve <i>Telvîh</i>’ten yararlanmış ve yer yer bu eserlerin ibarelerine de müdahale etmiştir. Her üç eserin ibarelerinde yaptığı değişikliklere sayfa kenarlarına yazdığı notlarla işaret etmiştir. Kemalpaşazâde, bazen sarîh bazen zımnî bir şekilde bazen de sert bir üslupla Sadrüşşerîa ve Teftâzânî’ye eleştiriler yöneltmiştir. Bunun yanında kendi ilmi ve fikri çabasının mahsulü olduğunu ileri sürdüğü yorum ve katkılarını dile getirmiş ve bunlara yine sayfa kenarlarında işaret etmiştir. Çalışmamızda, Kemalpaşazâde’nin <i>Tağyirü’t-Tenkîh</i> adıyla meşhur olan <i>et-Tavzîhu’l-musahhah şerhu’t-Tenkîhi’l-münekkah</i> adlı eserinin içerik analizi yapılmış; eserin ne gibi değişiklik, yorum ve eleştiriler ihtiva ettiği, temsil kabiliyeti yüksek örnekler üzerinden bir sınıflandırma yapılarak incelenmiştir.	
Anahtar Kelimeler: Sadrüşşerîa, Kemalpaşazâde, Tavzîh, Telvîh, Tağyirü’t-Tenkîh	

ABSTRACT	
Title of Thesis: A Method of Authorship “Taghyīr”: Kemālpashazāde’s Work <i>al-Tawḍīḥ al-Muṣaḥḥaḥ Sharḥ al-Tanqīḥ al-Munaqqah</i>	
Author of Thesis: Ebubekir DAŞDEMİR	
Supervisor: Prof. Dr. Osman GÜMAN	
Accepted Date: 24/09/2024	Number of Pages: vii (pre text) + 101 (main body)
<i>Tanqīḥ al-uṣūl</i> and its commentary <i>al-Tawḍīḥ fī ḥallī ghawāmiḍ al-Tanqīḥ</i> by Ṣadr al-Sharī‘a, who is considered one of the most prominent representatives of late-period Ḥanafī uṣūl thought, is one of the key texts that shaped Ottoman uṣūl thought. These works were primarily taught in Ottoman madrasas, often accompanied by al-Taftāzānī’s gloss, <i>al-Talwīḥ ilā kashf ḥaqā’iq al-Tanqīḥ</i>. Ottoman scholars generally contributed to the <i>al-Tanqīḥ</i> literature through the glosses they wrote on the <i>al-Talwīḥ</i>. Kemālpashazāde, during his tenure as a professor, wrote a partial gloss on the <i>al-Talwīḥ</i> and later commented on the <i>al-Tanqīḥ</i> itself. However, during his commentary, he actively intervened in the original text, essentially recreating it and adding numerous marginal notes. Some of the prominent changes include rephrasing, reordering, adding new topics, omitting topics, altering the systematic structure, changing examples, and modifying reasoning. Some of these modifications were influenced by al-Taftāzānī’s criticisms expressed in the <i>al-Talwīḥ</i>. While composing his commentary, Kemālpashazāde utilized both the <i>al-Tawḍīḥ</i> and the <i>al-Talwīḥ</i>, and occasionally modifying their texts as well. He marked these changes with notes in the margins. Kemālpashazāde directed criticisms towards Ṣadr al-Sharī‘a and al-Taftāzānī, sometimes explicitly, sometimes implicitly, and occasionally with a harsh tone. Additionally, he articulated his own scholarly and intellectual contributions, which he claimed were products of his own effort, and marked these in the margins as well. In this study, we conduct a content analysis of Kemālpashazāde’s work, known as <i>Taghyīr al-Tanqīḥ</i> titled <i>al-Tawḍīḥ al-Muṣaḥḥaḥ Sharḥ al-Tanqīḥ al-Munaqqah</i>. We examine the types of changes, interpretations, and criticisms contained in the work, categorizing them through highly representative examples.	
Keywords: Ṣadr al-Sharī‘a, Kemālpashazāde, <i>al-Tawḍīḥ</i> , <i>al-Talwīḥ</i> , <i>Taghyīr al-Tanqīḥ</i>	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346), *Usûlü'l-Pezdevî*'yi esas alarak telif ettiği *Tenkîhu'l-usûl* isimli metni ve daha sonra bu metin üzerine yazdığı *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh* adlı şerhi müteahhir dönem Hanefî usûl düşüncesinin ve çalışmalarının seyrini etkilemesi bakımından mezhep içerisinde özel bir konuma sahiptir. Özellikle Teftâzânî (ö. 792/1390) gibi otorite bir ismin bu eser üzerine *et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh* isimli hâşiyeyi yazması ile *Tavzîh* Hanefî çevrelerde daha meşhur hale gelmiştir. *Tenkîh*, *Tavzîh* ve *Telvîh* Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuş ve bu üç eser Osmanlı usûl düşüncesini belirleyen eserlerden olmuştur.

Osmanlı âlimleri *Tavzîh*'e şerh yazmak yerine daha çok *Telvîh* üzerine hâşiyeler kaleme almış ve usûl tartışmalarına hâşiye zemini üzerinden dahil olmuşlardır. Kemalpaşazâde de (ö. 940/1534) *Telvîh*'e hâşiye yazan Osmanlı âlimlerinden biridir. Ancak *Tenkîh* söz konusu olduğunda onun akla ilk gelen çalışması *et-Tavzîhu'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi'l-münekkah* isimli eseri olmuştur. O, *Tenkîh*'i şerhettiği sırada metinde değişiklikler yapmış ve metni yeniden üretmiştir. “Tağyir ve ıslah” olarak ifade edebileceğimiz bu telif tarzında Kemalpaşazâde, metnin problemleri gördüğü ibarelerini tashih etmiş, kayıtlar eklemiş, yeni konu eklemiş veya mevcut bir konuyu eserden çıkarmıştır. Kendisi şerhi oluştururken *Tavzîh* ve *Telvîh*'ten yararlanmakla beraber bu eserlere de çok sayıda itiraz yöneltmiştir. Ayrıca sayfa kenarlarında, yaptığı değişikliklere/düzeltilmelere ve itirazlara dikkat çeken ve yeni bilgiler sunan yazar notları (minhüvât) eklemiştir.

Bu çalışmada Kemalpaşazâde'nin *et-Tavzîhu'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi'l-münekkah* isimli eseri incelenmiştir. Onun Sadrüşşerîa ile hemfikir olduğu ve yeni bir şey söylemediği konular veya metinde herhangi bir değişiklik yapmadığı yerler verili kabul edilmiş ve bu çalışmada ele alınmamıştır. Çalışmada daha çok ve öncelikli olarak onun *Tenkîh*'te ne gibi değişiklikler yaptığı ve Sadrüşşerîa ile Teftâzânî'ye ne gibi eleştirileri olduğu temsil gücü yüksek örnekler üzerinden ele alınarak eser hakkında bir çerçeve çizilmiştir.

Araştırmanın Amacı

Kemalpaşazâde'nin mezkûr eserde esas aldığı telif tarzının klasik telif yöntemleri arasındaki yerini tayin etmek, yaptığı değişiklikler/eleştiriler bağlamında eserin muhtevasını ana hatlarıyla tasvir edip tanıtmak ve eserin, aslı *Tavzîh* karşısındaki konumunu tespit etmek bu çalışmanın başlıca amacıdır. Bunun yanında Kemalpaşazâde'nin usûl ilmindeki yetkinliğini bu çalışması üzerinden nasıl gösterdiği ve neden bu tarz bir eser telif etme ihtiyacı duyduğu sorularına da cevap aranacaktır. Ayrıca sonraki usûl eserlerinde gerek kaynak olarak kullanılması gerek itirazlarına cevap verilmesi bakımından *et-Tavzîhu'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi'l-münekkah*'ın katkısı ve etkisi tespit edilecektir.

Araştırmanın Önemi

Osmanlı usûl düşüncesini ele alan çalışmalara ihtiyaç duyulduğu pek çok platformda ve akademik yazında dile getirilmektedir. Son yıllarda bu konuda bir farkındalık oluşmuş ve Osmanlı âlimlerinin usûl düşünceleri akademik çalışmalara konu olmuştur. Osmanlı düşüncesinin tartışmasız en önemli sîmâlarından biri de Kemalpaşazâde'dir. İslami disiplinlerin hemen her dalında özellikle aklî ilimlerde çalışmalarının bulunması ve bunları eleştirel bir dille kaleme alması, uzun yıllar döneminin önemli medreselerinde müderrislik yapması ve bir dönem şeyhülislamlık vazifesini yürütmüş olması Osmanlı âlimleri arasında ona özel bir konum kazandırmıştır. Bundan dolayı Kemalpaşazâde'nin görüşlerini ortaya koyan araştırmalar önem arz etmektedir. Yukarıda da zikredildiği gibi Kemalpaşazâde'nin çalışmamıza konu olan fıkıh usûlü eseri Hanefi usûl geleneğinde önemli bir metin üzerine yapılan eleştirel bir şerh çalışmasıdır. Eserde Sadrüşşerîa yanında Teftâzânî'ye de birçok noktada itiraz edilmiş veya onun *Telvîh*'teki itirazlarına cevap verilmiştir. Dolayısıyla bu eserin incelenmesi, bir Osmanlı âliminin *Tenkîh/Tavzîh* ve *Telvîh*'i nasıl bir okumaya tâbi tuttuğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca bu eserin incelenmesi ve üzerine çalışmalar yapılması *Tenkîh* ve *Telvîh* literatürüne de katkı sağlayacaktır. Son olarak, Osmanlı usûl düşüncesinin gelişim seyrini görebilmek ve bu düşünce ile irtibat kurabilmek açısından ve Osmanlı âlimleri arasında usûl bağlamında eleştirel düşüncenin nasıl seyrettiğini görmek bakımından da bu eserin incelenmesi ehemmiyetlidir.

Araştırmanın Yöntemi

İki bölümden meydana gelen çalışmada karşılaştırma, içerik analizi ve kaynak tarama yöntemleri takip edilmiştir. Bahsi geçtiği üzere Kemalpaşazâde'nin *et-Tavzîhu'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi'l-münekkah*'ı Sadrüşşerîa'nın *Tenkîh*'inin yeniden düzenlenerek şerhedilmiş bir versiyonudur. Bundan dolayı eserin tarihi arka planını görebilmek adına birinci bölümde ilk olarak *Tenkîh*'in Osmanlı ilim çevresinde ne ifade ettiğini ve “tağyir ve ıslah” telif tarzının klasik dönemdeki telif türleri ile olan ilişkisini tespit etmeye çalıştık. Yine bu bölümde eserin doğru adını tespit edebilmek ve eserin ilgi ve kabul görmediğine dair yapılan eleştirilere cevap verebilmek için el yazma nüshalarını inceledik ve esere yapılan atıfları tespit ettik. Yine 16. yüzyılda Kemalpaşazâde özelinde bir Osmanlı âliminin hangi eserleri okuduğunu ortaya koyabilmek için müellifin eserde açık veya örtük bir şekilde kullandığı kaynaklarını tespit ettik. Ayrıca müellifin bu eserlerden hangilerine daha sık bir şekilde başvurduğunu görebilmek için bunlara yapılan atıf istatistiklerini ortaya çıkardık. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Kemalpaşazâde'nin *Tenkîh* ve *Tavzîh*'te ne gibi değişiklikler yaptığını, Sadrüşşerîa ve Teftâzânî'ye itiraz ettiği meseleleri temsil kabiliyeti yüksek örnekler üzerinden tespit edip değerlendirmeye çalıştık. Eserdeki değişikliklerin ve eleştirilerin anlamlı bir zemine oturabilmesi için öncesinde *Tenkîh*, *Tavzîh* veya *Telvîh*'te ilgili meselenin kavranması, sonrasında eserdeki değişiklik, itiraz veya yorumların incelenmesi gerekmektedir. Bundan dolayı çalışmada bu durum dikkate alınmış; öncelikle Sadrüşşerîa veya Teftâzânî'nin ifade ve argümanları, ardından Kemalpaşazâde'nin yaptığı değişiklik, ortaya koyduğu yorum veya eleştiriler incelenmiştir.

Çalışmamızda eserin matbu nüshası ile müellif nüshası başta olmak üzere farklı yazma nüshaları kullanılmıştır. Eserin matbu nüshası tüm minhüvâtı ihtiva etmemekte ve çok fazla hata barındırmaktadır. Müsvedde müellif nüshasında ise eksik varakların bulunması, çok fazla takdim-tehir ve ekleme-çıkarmanın olması bu nüshadan istifade etmeyi zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı esere atıf yaparken bunlar yerine daha güvenilir bulduğumuz Atıf Efendi Kütüphanesi'ndeki (659) müellif nüshası ile mukabele edilmiş nüshayı esas aldık. Bununla birlikte gerekli gördüğümüz yerlerde müellif nüshasına da atıf yaptık. Çalışmanın dipnot atıflarının ve kaynakçasının oluşturulmasında ise İSNAD Atıf Sistemi'ni (2. Edisyon) tercih ettik.

Araştırmanın Kaynakları

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuda yapılmış ilk Türkçe akademik çalışmalar, *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh* isimli eser içerisinde bulunan Adem Yığın'ın *Fıkıh Usûlünü Eleştirmek: İbn Kemâl'in Kitâb'ın (Kur'ân) Mânâ İfade Etme Biçimleri Üzerinden Sadruşşeria Eleştirisi* ile İlyas Yıldırım'ın *Kemalpaşazâde'nin Tenkîh Eleştirisi* başlıklı makaleleridir. Mustafa Çaldıran'ın *Şeyhülislam İbn Kemal Paşa'nın Teğyîru't-Tenkîh'de Sadruşşeria'ya Yönelttiği Usul Eleştirileri* başlıklı yüksek lisans tezi, Muhammed Lâmin Zeyyân Hoca'nın *Melâmihu't-tecdîd fi't-telifi'l-usûli min hilâli kitâbi Tağyîri't-Tenkîh* isimli makalesi ve Hişam Bicâvî'nin *en-Nakdû'l-usûli inde İbn Kemal Paşa min hilâli kitâbihi Tağyîri't-Tenkîh* isimli makalesi ise bu konuda yapılmış Arapça akademik çalışmalardır. Bu çalışmaların genel olarak kaynak ve tahlil bakımından yeterli derinlikte olmadığını belirtmeliyiz. Eserin başta *Telvîh* olmak üzere kaynakları ile olan ilişkisi ele alınmadığı için eserin bütününe başarılı bir şekilde yansıtamadıklarını söylemeliyiz. Ayrıca bazı çalışmalarda *Tavzîh* ve *Tavzîhu'l-musahhah*'ın, içinde çok fazla hatanın bulunduğu matbu nüshaları kaynak olarak kullanıldığı için bazı noktalarda yanlış değerlendirmeler yapılmıştır. Biz çağdaş çalışmalardaki bu eksiklik ve yanlışlara yeri geldikçe temas edeceğiz.

Yine eser bölümler halinde bazı yüksek lisans ve doktora tezlerinde tahkik edilmiştir. Ahmed Hamza es-Said'in 2005 yılında Bağdat Üniversitesi'nde yaptığı *Tağyîrü't-Tenkîh fi'l-usûl (el-kısmü'l-evvel)* isimli doktora tezi; Talib Reşîd Câsim el-Akîdi'nin 2007 yılında aynı üniversitede yaptığı *Tağyîrü't-Tenkîh fi usûli'l-fikh (el-kısmü's-sâni)* isimli doktora tezi; Muhammed Subhî el-Âyidi'nin 2010 yılında Amman Uluslararası İslami İlimler Üniversitesi'nde yaptığı *Kitâbu Tağyîri't-Tenkîh ve Şerhuhu (min evveli'l-kitab ilâ bidâyeti rükni's-sünneti)* isimli doktora tezi; Abdullah Hasan Yûsuf Mesâd'ın aynı yıl ve aynı üniversitede yaptığı *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh (min evveli'r-rükni's-sânî fi's-sünneti ilâ evveli bâbi'l-muârazati ve't-tercîh)* isimli doktora tezi; Abdullah b. Muhammed Tahir Abdullah'ın 2014 yılında Ümmü'l-Kura Üniversitesi'nde yaptığı *Tağyîru't-Tenkîh ve Şerhuhu min evveli'l-kitab ilâ bidâyeti'r-rükni's-sâlis el-İcmâ* isimli doktora tezi; Ahmet Selman Saraç'ın 2020 yılında Marmara Üniversitesi'nde yaptığı *Şeyhülislam Kemal Paşazâde'nin “Şerhu Tağyîri't-Tenkîh” İsimli Eserinin “Et-Taksîmü's-Sânî”ye Kadar Olan Kısımının Tahkîki* isimli yüksek lisans tezi; Muhammed Lâmin Zeyyân Hoca'nın 2022 yılında Cezair 1 Üniversitesi'nde yaptığı *Tağyîrü't-Tenkîh (min evveli'l-kitâb ilâ*

âhiri fasli's-sarîh ve'l-kinâye) başlıklı doktora tezi, Kemâlpâşazâde'nin *et-Tavzîhu 'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi 'l-münekkah*'ı üzerine yapılan tahkik çalışmalarından tespit edebildiklerimiz arasındadır. Bu çalışmalardan ulaşabildiğimiz son beş tanesinin tahkik kriterleri açısından problemler taşıdığını ifade etmeliyiz. Metin-şerh ayrımının doğru yapılmaması, paragrafların yanlış bölümlenmesi, yanlış nüsha tercihi, minhüvâtı yanlış yerde veya eksik gösterme bu çalışmaların göze çarpan eksiklikleri arasında yer almaktadır.

Çalışmamıza konu eserin aslı olması bakımından Sadrüşşerîa'nın *Tavzîh*'i ilk ve temel kaynağımızdır. Ayrıca Kemalpaşazâde'nin Sadrüşşerîa'ya yönelttiği eleştirilerde Teftâzânî'den ne ölçüde etkilendiğini görebilmek için *Telvîh*'e; Teftâzânî'ye yaptığı itirazlarda Hasan Çelebi'nin etkili olup olmadığını anlayabilmek için onun *Hâşîye ale't-Telvîh*'ine müracaat edilmiştir. *Tenkîh*'in aslı olması bakımından *Usûlü 'l-Pezdevî* de kaynak olarak kullanılmış ve metinde yapılan değişikliklerin dolaylı olarak bu eseri de kapsayıp kapsamadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Müellifin yaptığı yorum, itiraz ve değişikliklerde mütekellim usûlünden ne ölçüde etkilendiğini tespit edebilmek için eserin kaynakları arasında olan Beyzâvî'nin *Minhâcü 'l-vusûl* isimli eseri ile Bedahşî ve İbrî'nin bu metin üzerine yazdıkları şerhlerine başvurulmuştur. *et-Tavzîhu 'l-musahhah*'ın sonraki usûl çalışmalarına etkisini görmek için Haskefi'nin *İfâdatü 'l-envâr*'ı ile İbn Âbidîn'in bu eser üzerine kaleme aldığı *Nesemâtü 'l-eshâr* adlı hâşiyesi ve Ebû Saîd Hâdimî'nin *Mecâmi 'u'l-hakâ'ik* isimli eseri ile *Güzelhisârî*'nin *Menâfi 'u'd-dekâ'ik fî şerhi Mecâmi 'i'l-hakâ'ik*'i çalışmanın kaynakları arasına dahil edilmiştir. Çalışmamızın birinci bölümünde *Tavzîh* ve *Telvîh*'in Osmanlı ilim muhitindeki yerini tespit ederken İmam Rabbani Çelik'in XV. yy. *Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri: Teklîfe Dair Tartışmalar* isimli doktora tezinden; “tağyir ve ıslah”ın klasik dönem telif türleri karşısında konumunu tayin edebilmek için şerh, hâşîye ve ihtisar gibi yazım türlerini incelerken Kemâl Arafât Nebhân'ın *Abkariyyetü 't-te'lifi 'l-Arabî* isimli eserinden istifade ettik.

1. BÖLÜM: BİR BAŞKASININ ESERİNİ YENİDEN KALEME ALMAK: et-TAVZÎHU'L-MUSAHHAH ŞERHU'T-TENKÎHÎ'L- MÜNEKKAH

“Allah Kur'an'dan başka hiçbir kitabın
hatasız olmasına izin vermemiştir.”

İmam Şâfiî

1.1. Eserin Telif Türü ve Tarihi Arkaplanı

et-Tavzîhu'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi'l-münekkah'ı ele almadan önce eserin telif türünün klasik telif metodları arasındaki yerini belirlememiz, bu eleştirel şerhin asıl metni olan *Tenkîhu'l-usûl*'ü tanıtmamız ve Osmanlı usûl düşüncesinde nerede durduğunu tayin etmemiz eserin tarihî arka plan bağlamında bulunduğu yeri tespit edebilmek açısından faydalı olacaktır.

1.1.1. Kemalpaşazâde'nin Telifte Esas Aldığı “Tağyir ve Islah” Tarzının Klasik Telif Yöntemleri Arasındaki Yeri

Klasik dönemde bazı müellifler ekleme, çıkarma ve tağyir yaparak çalışmalarının yeni versiyonlarını (ibrâze) kaleme almışlardır.¹ Örneğin Şâfiî (ö. 204/820) *er-Risâle*'yi iki defa kaleme almış ve günümüze eserin son halini yansıtan “cedîd versiyonu” ulaşmıştır. Yine ileride zikredileceği gibi Sadrüşşerîa, *Tenkîh*'i yazdıktan sonra metinde değişiklikler yapmış ve metnin son halini şerhin içerisine eklemiştir. Ancak biz bu başlık altında başka bir müellifin eserini tashih etme konusu üzerinde duracağız.

Kemalpaşazâde, dönemin medreselerinde ders kitabı olan bazı eserleri yeniden kaleme alarak değiştirmiş ve şerhetmiştir. “Tağyir ve ıslah” olarak ifade edebileceğimiz bu faaliyetin mahiyetini bizzat kendisi *el-Îzâh şerhu Islâhı'l-Vikâye* adlı eserinin mukaddimesinde şöyle açıklar: “İbareleri ve cümle dizimini tağyir ederek *Vikâye*'yi tashih ve tenkih etmek; tasvir, tahrir ve tertipte hazf, isbat ve tebdil yaparak metni düzenlemek ve kemale erdirmek istedim.”²

¹ İbrâze hakkında detaylı bilgi için bk. Hâtim Bâi, *el-İbrâzâtü'l-Müteaddide li'l-Kitâb* (Kuveyt: Esfâr, 1441/2020).

² Kemalpaşazâde, *el-Îzâh fî şerhi'l-Islâh*, thk. Abdullah Davud Halef el-Muhammedî - Mahmûd Şemseddin Emir el-Huzâi (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1428/2007), 1/3-4.

Müellifin söz konusu telif tarzıyla kaleme aldığı ve aşağıda isimleri geçen eserlerini incelediğimizde mukaddimede dile getirdiği gibi ibareleri ve sistematığı değiştirdiğini, ibare eklediğini veya çıkardığını, cümleler arasında takdim-tehir yaptığını, konu eklediğini veya çıkardığını söyleyebiliriz. Kemalpaşazâde'nin "tağyir ve ıslah" tarzıyla telif ettiği eserleri şunlardır:

1. *el-Îzâh şerhu Islâhı'l-Vikâye*: Burhânüşşerîa'nın (ö. 730/1329-30) *Vikâyetü'r-rivâye* adlı eserini tağyir ve ıslah ederek şerhettiği çalışmasıdır. Metni *Islâhu'l-Vikâye*, şerhi ise *el-Îzâh* olarak bizzat kendisi isimlendirmiştir. 29 Şevval 928 (21 Eylül 1522) tarihinde dört aydan daha kısa bir sürede çalışmayı tamamladığını belirtmiş ve daha sonra eseri Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) ile veziri İbrâhim Paşa'ya (ö. 942/1536) ithaf etmiştir.³
2. *Şerhu Tağyîri's-Sirâciyye*: Secâvendî (ö. 596/1200'den sonra) tarafından miras hukukuna dair yazılmış *Ferâ'izü's-Sirâciyye*'yi tashih ettikten sonra şerhetmiştir.⁴ 1 Zilkade 928'de (22 Eylül 1522) başladığı eseri 1 Zilhicce 928'de (22 Ekim 1522) Edirne'de tamamlamıştır.⁵
3. *et-Tavzihu'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi'l-münekkah*: Daha çok *Tağyîrü't-Tenkîh* adıyla tanınan ve çalışmamızın konusu olan bu eseri bir sonraki başlıkta ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz.
4. *Şerhu Tağyîri'l-Miftâh*: Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinin meânî, beyân ve bedî' ilimlerini ihtiva eden üçüncü bölümünün ilk kısımlarını tağyir ederek şerhettiği eseridir. Kitabı doktora tezi olarak tahkik eden Alak, eserin 934'ten (1527-28) sonra yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁶
5. *Şerhu Tağyîri't-Telhîs*: Kazvînî'nin (ö. 739/1338) *Telhîsü'l-Miftâh* isimli eserinin baş taraflarını tağyir ederek şerhettiği eseridir.⁷

³ Kemalpaşazâde, *el-Îzâh fî şerhi'l-Islâh*, 1/4-7.

⁴ bk. İbn Kemal Paşa, *Şerhu't-Tashîh li metni's-Sirâciyye*, thk. Abdülmuhsin Taha Yunus el-İbâdî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1442/2020), 49.

⁵ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri's-Sirâciyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun, 244), 156b.

⁶ Musa Alak, *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 184.

⁷ bk. Ramazan Ege, "İbn Kemal'in Tağyîrü't-Telhîs Adlı Risâlesi: Edisyon-Kritik", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 15 (Haziran 2021), 6-40.

6. *Şerhu Tecvîdî't-Tecrîd*: Nasîrüddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tecrîdü'l-i'tikâd* isimli eserinin ilk kısımlarını tağyir ederek şerhettiği eseridir.⁸

7. *Şerhu Tahsîni Tehzîbi'l-keîâm*: Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm* isimli eserinin ilk kısımlarını tağyir ederek şerhettiği eseridir.⁹

Kemalpaşazâde öncesinde ve sonrasında “tağyir ve ıslah” türünde çalışmaların mevcut olduğunu görüyoruz. Mergînânî'nin (ö. 593/1197), hocası Osman b. Ali'ye ait olan *Ferâizü'l-Osmânî* adlı esere yaptığı ıslah çalışması, Osmanlı şeyhülislamlarından Efdalzâde (ö. 908/1503) tarafından Zernûcî'nin (ö. 6/12. yüzyılın sonları) *Ta'limü'l-müte'allim* isimli eserine yapılan tağyir çalışması, Nişancızâde Muhyiddin Mehmed'in (ö. 1031/1621) Şeyh Bedreddin'in (ö. 820/1417-1418) *Câmi'ü'l-fusûleyn*'i üzerine yaptığı *Nûrû'l-ayn fî ıslâhi Câmi'i'l-fusûleyn* isimli çalışması bunlara örnek olarak zikredilebilir.¹⁰ Buna göre bu telif tarzının Kemalpaşazâde tarafından üretildiğini iddia etmek zor gözükse de onunla meşhur olduğunu söyleyebiliriz. Esasen bu telif tarzına karşılık gelen içeriğin şerh, hâşiye, ihtisar, telhîs, tecrîd ve tehzîb gibi telif yöntemlerinde bulunduğunu ve bunlarla bir kesişim kümesinin olduğunu söylemek mümkündür. Bundan dolayı bu telif türlerini her yönüyle değil, tağyir ve ıslahta yapılan işlemlerin bunlar arasında anlamını bulduğu çerçeveyi zikretmek suretiyle aralarındaki benzerliklere işaret etmek istiyoruz.

Şerh ve Hâşiye: Şerh ve hâşiyeler farklı gayeler için yazılmakla beraber metin üzerinde gerçekleştirdikleri işlemler açısından aralarında tedâhül bulunmaktadır. Bu telif türleri, metnin lafızlarını açıklayarak anlaşılmasına katkı sunmanın yanında metne yönelttikleri birtakım tenkitleri ve teklifleri de ihtiva etmektedir. Bu bağlamda şerh ve hâşiyelerin metne yönelik pasif müdahaleleri genel olarak şunlardır:

- Şârih/muhaşşî kusurlu gördüğü lafza pasif müdahale ederek “musannif şöyle deseydi ibare daha doğru olurdu” veya “doğrusu şöyledir” vb. ifadelerle tashih teklifinde bulunur.

⁸ bk. Ömer Mahir Alper - Yasin Apaydın, “Kemalpaşazâde'nin Tecrîd Eleştirisi ve Yeniden İnşası Olarak Tecvîdü't-Tecrîd: İnceleme ve Tenkitli Neşir”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Nisan 2019), 81-131.

⁹ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tahsîni Tehzîbi'l-keîâm* (Mecmû'u resâili'l-allâme İbn Kemal Paşa içinde), thk. Hamza el-Bekrî (İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 1439/2018), 7/415-445.

¹⁰ bk. Muammer Gildiroğlu, *Burhâneddîn El-Mergînânî'nin “Kitab Fi'l-Ferâiz” Adlı Eserinin Tahkik Tercüme Ve Değerlendirilmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 9-10; Efdalzâde, *Tağyîru Ta'limi'l-müte'allim* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 553/1), 1b; Tahsin Özcan, “Nişancızâde Muhyiddin Mehmed”, *DİA* (Erişim 13 Ocak 2024).

- Metindeki mutlak lafız şerhte/hâşiyede kayıtlanır ve itiraz noktaları kapatılır.
- Metindeki tarifler şerhte/hâşiyede eleştirilir ve ihtirazi kayıtlar eklenir.
- Metnin sistematığı şerhte/hâşiyede eleştirilir ve bu gibi durumlarda ilgili konunun başka bir yerde ele alınmasının eserin bütünlüğü açısından daha iyi olacağı vurgulanır.
- Metinde yer verilmemiş yeni bir mesele şerhte/hâşiyede zikredilir.
- Metinde geçen nakiller veya bilgiler hatalıysa şerhte/hâşiyede tashih edilir.
- Yeni örnek, şâhid veya illet zikredilir ya da mevcut olanların yerine alternatifleri şerhte/hâşiyede zikredilir.¹¹

İhtisar, Telhîs, Tecrîd ve Tehzîb: Bu telif türleri arasında birtakım farklılıklar¹² bulunduğu ifade edilse de metni kısaltma ortak paydasında birleşirler. Mezkur telif türleri meydana getirilirken metne yapılan aktif müdahaleleri kaba hatlarıyla şu şekilde sıralayabiliriz:

- Metnin ibareleri özetlenir ve gerek duyulmayan açıklamalar hazfedilir.
- Metnin ibareleri yeniden ifade edilerek tashih edilir.
- Anlaşılmayan lafızlar çıkarılır ve dilde sadeleştirmeye gidilir.
- Konu sistematığı ve tertibi değiştirilir.
- Bazı konular, örnekler, şâhidler ve taliller çıkarılır.
- Kapalı tarifler hazfedilir ve daha dakik bir şekilde yeni tarifler yapılır.
- Tekrarlanan meseleler hazfedilir.
- Metne yeni ilaveler yapılır veya bazı konular çıkarılır.¹³

Her iki telif grubunda yapılan bu işlemlerin, Kemalpaşazâde'nin "tağyir ve ıslah" tarzıyla meydana getirdiği eserlerde karşılığının olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bir başka müellifin metnine müdahale etmenin nevzuhur bir faaliyet olmadığını, hemen her telif yönteminde bulunduğunu; aradaki tek farkın şerh ve hâşiyelerde bu müdahaleler çoğunlukla pasif bir konumda yapılırken "tağyir ve ıslah" ile ihtisar vb. telif türlerinde aktif bir konumda yapıldığını söyleyebiliriz. Burada Kemalpaşazâde'nin metne müdahale

¹¹ Şerh ve hâşiyeler hakkında daha geniş bilgi için bk. Kemâl Arafât Nebhân, *Abkariyyetü't-te'lifü'l-Arabî* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1436/2015), 300-341; Ebû Mustafa Âsîf Abdülkadir Cîlânî, *Tarîfû'l-muhakkikîn bi menâhici's-şurrâh ve'l-muhaşşîn ve'l-muallikîn* (Kuveyt: Darü'd-diya, 1445/2024), 53-592.

¹² Bu kavramlar arasındaki farklılıklar için bk. Mustafa Talha Akkiraz, *Osmanlı Tefsirciliğinde Bir Telif Yöntemi Olarak Telhis* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 23-24, 25-26.

¹³ Telhîs ve tehzîb hakkında geniş bilgi için bk. Nebhân, *Abkariyyetü't-te'lifü'l-Arabî*, 199-243.

ederek oluşturduğu bu yeni metinlerin telif kapsamında kabul edilip edilemeyeceğine dair sorulacak bir soruya olumlu cevap verebiliriz. Zira klasik dönemde bir eser telif edilirken göz önünde bulundurulması belirtilen maksatlardan biri de musannifin hatalı ve yanlış olarak zikrettiklerini tashih etmektir.¹⁴ Esasen bu tashih faaliyeti klasik dönemde daha çok şerh ve hâşiye zemininde gerçekleşmiş olsa da Kemalpaşazâde'nin telif tarzını da pekâlâ bu kapsamda değerlendirebiliriz.

Çalışmamızın konusu olan eserin telif türünün daha iyi anlaşılması için verdiğimiz bu bilgilerden sonra eserin aslı olan *Tenkîh*'in tanıtımına ve Osmanlı ilim çevresindeki yerine geçebiliriz.

1.1.2. Usûlü'l-Pezdevî'nin Yeniden İnşası: Tenkîhu'l-Usûl

Cessâs'ın (ö. 370/981) *el-Fusûl fi 'l-usûl*'ü, Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvîmü 'l-edille*'si ve Pezdevî (ö. 482/1089) ile Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) usûl eserlerinden sonra Hanefî usûl geleneğinde dönüm noktası olan eserlerden biri de hiç şüphesiz Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) (şerhi *Tavzîh* ile beraber) *Tenkîhu 'l-usûl* isimli eseridir. Sadrüşşerîa, *Usûlü 'l-Pezdevî*'yi esas alarak oluşturduğu bu eserin mukaddimesinde *Usûlü 'l-Pezdevî*'nin çok kıymetli, delilleri güçlü, anlaşılması zor ibarelerinde mana hazineleri saklı, işaretlerinin inceliklerinde kapalı meseleleri kodlanmış bir eser olduğunu belirtir ve *Tenkîhu 'l-usûl*'ün sebeb-i telifi için bu esere yöneltilen eleştirileri gerekçe olarak gösterir. Her dönemde en önde gelen âlimlerin *Usûlü 'l-Pezdevî*'ye ilgi gösterdiğini; ancak nazarlarındaki kusur sebebiyle bazı kişilerin lafızların zahir anlamlarına takılıp eseri eleştirdiklerini söyler. Bu nedenle Sadrüşşerîa *Usûlü 'l-Pezdevî*'yi gözden geçirdiğini (tenkîh), düzenlediğini, eserin kastını açıklamaya ve anlatmaya çalıştığını, mantık kurallarına göre (alâ kavâidi'l ma'kûl) inşa ve taksim ettiğini ifade eder. Ayrıca Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Mahsûl* ve İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Muhtasarü 'l-Müntehâ* isimli

¹⁴ Klasik dönemde yeni bir eser telif etmenin gerekçeleri şunlardır: 1) Daha önce ele alınmayan bir konuyu veya ilmi ortaya koymak 2) Eksik olan eseri tamamlamak 3) Musannifin hatalı ve yanlış olarak zikrettiklerini tashih etmek 4) Muğlak ve kapalı olan bir eseri şerhetmek 5) Maksudına ve manasına hâlel getirmeden uzun olan bir eseri ihtisar etmek 6) Bir ilmin farklı ilimlerde dağınık halde bulunan meselelerini bir araya getirmek 7) Bir ilmin dağınık olan meselelerini tertip etmek. bk. Ebû Muhammed Âlî b. Ahmed İbn Hazm, *et-Takrîb li-haddi 'l-mantık ve 'l-medhal ileyhi bi 'l-elfâzi 'l-âmmiyye ve 'l-emsileti 'l-fikhiyye*, thk. Abdülhak b. Molla Hakkı et-Türkmânî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1428/2007), 324; Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdülvâhid Vâfî (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ts.), 3/1237-1240; Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn 'an esâmi 'l-kütüb ve 'l-fünûn*, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Beşşâr Avvâd Maruf (Londra: Müessesetü'l-Furkan, 1443/2021), 1/116. Ayrıca bk. İhsan Fazlıoğlu, “Muhâtab'a Göre...: İslam Temeddününde Eser Telif Etmenin Nedenleri Üzerine”, *Sebeb-i Telif*, ed. Mustakim Arıcı - Sami Arslan (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 17-32.

eserlerinin özünü diğer kitaplarda bulunmayan eşsiz tahkiklerle ve herkesin anlamayacağı tetkiklerle bu eserde ele aldığını belirtir.¹⁵

Sadrüşşerîa'nın eserini incelediğimizde mukaddimede yapmak istediğini anlattığı şeyleri yerine getirip *Tenkîhu'l-usûl*'ün ana iskeleti için *Usûlü'l-Pezdevî*'yi esas aldığı, bu eserin lafızlarında ve konu tertibinde/sistematüğinde değışiklikler ve düzenlemeler yaptığını görmekteyiz. Yine klasik mantık kurallarına göre *Usûlü'l-Pezdevî*'deki tarifleri ve taksimleri düzenlediğı dikkat çekmektedir. Bunlara ek olarak mütekellim usûl ekolünün önemli eserlerinden *el-Mahsûl* ile *Muhtasarü'l-Müntehâ*'da bulunan bazı tanımları, görüşleri ve konuları Hanefî usûlüne taşıyarak tahkik ettiğı ve Râzî ile İbnü'l-Hâcib'in görüşlerini eleştirdiğı anlaşılmaktadır. Her ne kadar mukaddimede zikretmese de Sadrüşşerîa, *Usûlü'l-Pezdevî*'de bulunmayan bazı konuları *Usûlü's-Serahsî*'den istifade ederek *Tenkîh*'e dahil etmiştir.¹⁶ Nihai tahlilde, Sadrüşşerîa'nın telif sebebine ve yöntemine dair yaptığı açıklamalardan hareketle *Tenkîhu'l-usûl* metninin *Usûlü'l-Pezdevî*'nin gözden geçirilmiş bir versiyonu olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷

Sadrüşşerîa, *Tenkîhu'l-usûl*'ü telif ettikten sonra metnin kapalı ve kolayca anlaşılmayan ibarelerini açıklamak amacıyla *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh* adını verdiği bir şerh kaleme almıştır. Şerhin telif tarihi belli olmamakla beraber elimizde bulunan 14 Ramazan 736'da (26 Nisan 1336) istinsah edilmiş el yazma nüshasına dayanarak bu tarihten önce telif edildiğini söyleyebiliriz.¹⁸ Sadrüşşerîa, mukaddimede belirttiğine göre *Tenkîh*'i yazdıktan sonra eserin hızlı bir şekilde istinsah edildiğini ve nüshaların her tarafa yayıldığını zikreder. Fakat zaman içerisinde metinde bazı ibarelerde değışiklikler, eklemeler ve çıkarmalar yaptığını; bundan dolayı bu değışikliklerden önce yazılmış olan nüshaların değıştirilmesi ve düzeltilmesi için şerhin içerisine metnin son halini de dahil ettiğini belirtir. Nitekim *Tavzîh*'te “burada metnin ibaresini takdim-tehir ederek

¹⁵ Ubeydullâh b. Mes'ûd Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh li halli gavâmizi't-Tenkîh*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1445/2024), 83-84.

¹⁶ Örneğin kâfirlerin şer'î hükümlerle muhatap olup olmadıklarını incelediğı bölümün *Usûlü'l-Pezdevî*'de bulunmadığını; ancak *Usûlü's-Serahsî*'den istifade ederek bu konuyu kitaba eklediğini ifade eder. bk. Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 347. *Tenkîhu'l-usûl*'ün daha ayrıntılı bir tanıtımı ve değeriendirilmesi için bk. İmam Rabbani Çelik, *XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri: Teklîfe Dair Tartışmalar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 26-31; Şükrü Özen, “*Tenkîhu'l-Usûl*”, *DİA* (Erişim 23 Aralık 2023), 454-458.

¹⁷ Sadrüşşerîa'nın *Usûlü'l-Pezdevî*'de yaptığı güncelleme ve gözden geçirmenin mahiyetine dair bk. İlyas Yıldırım, “Sadrüşşerîa'nın *Usûlü'l-Pezdevî* Güncellemesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (Haziran 2019), 189-223.

¹⁸ bk. Ubeydullâh b. Mes'ûd Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 451), 191a. Boynukalın, *Tavzîh*'in h. 720-729 yılları arasında yazıldığını kanaatindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 26-29.

değiştirdim” şeklindeki sözü mukaddimedeki bu ifadelerini desteklemektedir.¹⁹ Sadrüşşerîa bundan sonra *-Tenkîh*’in mukaddimesinde yönteme dair yaptığı açıklamalarına benzer şekilde- eserde geçen tarif ve delilleri mantık kurallarına uygun olarak düzenlediğini, usûl kurallarından sonra fûrû örnekleri verdiğini, daha önce kimsenin benzerini yapamadığı bir şekilde konuları tertip ettiğini ve alanın uzmanlarının ulaşamadığı bir seviyede meseleleri incelediğini ifade eder.²⁰ Sadrüşşerîa’nın tıpkı *Tenkîh*’te yaptığı gibi *Tavzîh*’te de zaman içerisinde birtakım değişiklikler, eklemeler ve çıkarmalar yaptığı Teftâzânî’nin bazı açıklamalarından anlaşılmaktadır.²¹ Müellifin kendi yazdığı bu şerh dışında *Tenkîh* üzerine şerhler yazılmış ve eser ihtisar çalışmalarına konu olmuştur. Ayrıca *Tavzîh* üzerine de hâşiyeler ve şerh türünde çalışmalar bulunmaktadır.²² *Usûlü’l-Pezdevî*’den sonra Hanefî usûl düşüncesinin gelişim seyrini belirleyen önemli klasik eserlerden biri olan *Tavzîh*, Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuş²³ ve bu coğrafyadaki usûl çalışmalarının seyrini etkilemiştir. Örneğin, yazılan şerhleriyle üzerine bir literatürün oluştuğu Molla Hüsrev’in (ö. 885/1480) *Mir’âtü’l-usûl* adlı eseri *Tavzîh* çizgisi takip edilerek kaleme alınmıştır. Aslında *Tavzîh*, Osmanlı coğrafyasında daha çok hâşiyesi *Telvîh* ile takip edilmiş, mesâil ve tartışmalar *Telvîh*’e yazılan hâşiyeler üzerinden sürdürülmüştür. *Tavzîh*’in en önemli hâşiyesi olması ve çalışmamızın konusu olan eserde kendisine atıf ve eleştirilerin bulunması sebebiyle burada *Telvîh*’ten de bahsetmek isabetli olacaktır.

Sadrüşşerîa’nın vefatından çok kısa bir süre sonra Sa’deddîn et-Teftâzânî tarafından 29 Zilkade 758’de (13 Kasım 1357) *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki’t-Tenkîh* isimli hâşiyenin yazılmasıyla birlikte *Tavzîh* ilim çevrelerinde daha meşhur hale gelmiştir. Teftâzânî; istiâre, teşbih, seci ve berâat-i istihlâl gibi edebi sanatları kullanarak meydana getirdiği dîbâcede, telif gerekçesini açıklamadan önce Sadrüşşerîa ve eseri *Tavzîh* için sitâyîşkâr

¹⁹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 257.

²⁰ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 80. Sadrüşşerîa’nın ilk defa kendisinin dile getirdiğini iddia ettiği meseleler için bk. Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 119, 128, 146, 161, 223, 285, 303, 337, 409, 413, 416, 420, 426, 454, 464, 553, 581, 608, 653.

²¹ bk. Sa’düddîn Mes’ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki’t-Tenkîh*, thk. Muhammed Adnan Derviş (Beyrut: Dârü’l-Erkam, ts.), 1/17-18, 2/117. (والحاق هذه الوجوه بالكتاب مما اتفق له في آخر عهده، ولا يوجد في (النسخ القديمة)

²² bk. Özen, “Tenkîhu’l-Usûl”; Mustakim Arıcı - Mehmet Arıkan (ed.), *Taşköprülüzâdeler ve İsmâüddin Ahmed Efendi* (İstanbul: İLEM Yayınları, 2020), 81.

²³ Osmanlı’da medreselerin müfredatı hakkında detaylı bilgi için bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 68-112, 153-169; Ayşe Zişan Furat, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Okutulan Eserler”, *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 631-649.

ifadeler kullanır. *Tavzîh*'in geniş eserlerde ele alınan konuların hûlasasını içerdiğini, muhtasar ve orta seviyedeki diğer kitaplara ihtiyaç bırakmayan bir hazine olduğunu, eşsiz bir yönetime sahip olduğunu, daha önce kimsenin düşünmediği meselelerin bu kitapta bulunduğunu, bu nedenle eserin her tarafa yayılarak şöhret bulduğunu ifade eder. Teftâzânî, berâat-i istihlâl sanatını kullanarak *Telvîh*'in kaynaklarına da işaret ettiği bu açıklamalarından sonra telif gerekçesini zikreder: Mâverâünnehir bölgesine gittiğinde birçok âlimin esere rağbet gösterdiklerini, kapalı ifadelerini açmak için sayfa kenarlarına yazdıkları hâşiyelere tutunduklarını ve eserin sırlar denizinde inciler dururken kabuklarla yetindiklerini, kapalı ve zor ifadelerin hala kapalı olduğunu ve gösterdikleri tüm bu çabalara rağmen eseri tam olarak anlamaya muvaffak olamadıklarını belirtir. Bu nedenle *Tenkîh*'i şerhetmek, *Tavzîh*'in de daha fazla anlaşılır olması için eserin kapalı ifadelerini açmak ve zor lafızlarını kolaylaştırmak amacıyla bu eseri yazdığını belirtir. Daha sonra eserin telifinde takip ettiği yöntem hakkında bilgi verir: Usûlün kaidelerini takrir ettiğini, zor konuları ele aldığını, kitabın maksatlarını açıkladığını, ziyade bilgiler verdiğini, Sadrüşşerîa'nın uzunca açıkladığı yerleri yeniden gözden geçirdiğini, kısaca açıkladığı yerleri tavzih ettiğini, bütün bunları takrir, tahkik, tevcih ve taksimlerle yaptığını ve meşhur kitaplardan faydalandığını ifade eder.²⁴

²⁴ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/15-16.

²⁵ *Telvîh* hakkında daha geniş bilgi için bk. Çelik, *XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri*, 31-33.

²⁶ bk. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 68-112, 153-169.

²⁷ *Telvîh* üzerine yazılan hâşiyeler hakkında bilgi için bk. Çelik, *XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri*, 66-94; Sükrü Özen, “Teftâzânî”, *DİA* (Erişim 26 Aralık 2023).

²⁸ Kemalpaşazâde'nin *Telviḥ*'e yazmış olduğu hâşiye Kitap konusundan başlayarak ikinci lafız taksiminin bir kısmına kadar olan bölümü ihtiva etmektedir. O, bu kısmî hâşiyede sadece *Telviḥ*'in değil *Tavziḥ*'in ibarelerine de hâşiye düşmüş, bu yerleri derkenârda “musannif” yazarak ayrıca belirtmiştir. Eserde minhüvât bulunmaktadır. Müellif bu hâşiyede, Kadı Burhâneddin (ö. 800/1398), Seyyid Şerif Cürcânî (ö.

Son olarak, *et-Tavzihu 'l-musahhah*'ın meydana geldiği zeminden bahsedecek olursak, bu eserden önce Osmanlı ilim çevresinde metin, hâşiye ve şerh türünde birçok usûl çalışması yapılmıştır. Alâeddin Ali Esved'in (ö. 800/1397) *Künûzü 'l-envâr şerhu Rümûzi 'l-esrâr*, Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *Fusûlü 'l-bedâyi' fî usûli 'ş-şerâyi'*, Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Mir'âtü 'l-usûl fî şerhi Mirkâtî 'l-vüsûl*, Kirmastî'nin (ö. 900/1494) *Zübdetü 'l-vüsûl ilâ 'ilmi 'l-usûl* isimli eserleri önde gelen metin ve şerh türündeki çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Hâşiyeler ise daha çok -yukarıda da işaret edildiği gibi- Teftâzânî'nin *Telvîh*'ine ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtasari 'l-müntehâ*'sına yazılmıştır.²⁹ Hâşiyelerin daha çok bu isimlerin eserleri üzerinden şekillenmesine ilişkin Osmanlı ulemasının hâşiye zemininde bu otorite isimler ile irtibat kurma fırsatı elde etmeleri ve getirdikleri argümanlar vasıtasıyla entelektüel yetkinliklerini ispatlamaları sebep olarak gösterilmiştir.³⁰

1.2. Eserin Genel Çerçevesi

1.2.1. Eserin Galat-ı Meşhûr ve Fasîh-i Mehcûr İsimleri

Genel olarak müellifler, eserlerine verdikleri ismi mukaddime kısmında ya da ferağ kaydında zikrederler. Ne var ki Kemalpaşazâde çalışmamızın konusu olan eserin bu bölümlerinde kitaba verdiği isimden bahsetmez. Bundan dolayı kaynaklarda ve el yazması nüshaların zahriye sayfalarında eserin adının farklı şekillerde geçtiği görülmektedir.

Taşköprülüzâde (ö. 968/1561) ve onu takiben Necmeddîn el-Gazzî (ö. 1061/1651) müellifin esere *Tağyîrû 't-Tenkîh* adını verdiğini söyler.³¹ Ayrıca eserin el yazma

816/1413), İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra), Molla Fenârî (ö. 834/1431), Kırımı (ö. 855/1451 civarı), Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Hasan Çelebi (ö. 891/1486) ve Muînüddîn et-Tûnî gibi isimlere itirazlar yöneltmiş; yine derkenârda bunlara işaret etmiştir. Hâşiyenin telif tarihini net olarak bilmemekle beraber müellifin talebelerinden Celâlzâde Sâlih Çelebi (ö. 973/1565) *Hâşiye ala İzâhi 'l-İslâh*'ta hocasının 928 yılında hâşiye yazdığı eserler arasında *Telvîh*'i de zikretmiştir. bk. Kemalpaşazâde, *Hâşiye ale 't-Telvîh* (New Jersey: Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Garrett, 4487Y), 139b-437b; Celâlzâde Sâlih Çelebi, *Hâşiye ala İzâhi 'l-İslâh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhülislam Esad Efendi, 70), 3b.

²⁹ bk. İmam Rabbani Çelik, "Osmanlı'da Usûl-i Fıkıh Geleneği Üzerine İzlenimler", *İslâm'da Medeniyet Bilimleri Tarihi*, ed. Recep Şentürk vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021), 1/232-247.

³⁰ Çelik, *XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri*, 65.

³¹ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku 'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi 'd-Devleti 'l-Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 601; Necmeddin el-Gazzî, *el-Kevâkibü 's-sâ'ire bi-menâkibi a 'yâni 'l-mi'eti 'l-âşire*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dârü 'l-kütübî 'l-ilmiyye, 1418/1997), 2/109.

nüshalarının zahriye sayfalarında kitap adı olarak çoğunlukla bu isim yazılmış;³² 1308'de yapılan baskısında bu isim kullanılmış;³³ bazı kaynaklarda da esere bu isimle atıf yapılmıştır.³⁴ Bunun yanında eserin adı zahriye sayfalarında veya kaynaklarda *Tağyîrî't-Tenkîh* ve şerhi ya da *Şerhu Tağyîrî't-Tenkîh* şeklinde de geçmektedir.³⁵ Fakat bu isimlendirmenin bizzat müellif tarafından yapıldığını gösteren herhangi bir bilgiye ve karineye sahip değiliz.

Eserin bilinen bu yaygın ve meşhur isminin dışında Hasan Attâr (ö. 1250/1834) *Şerhu Islâhî't-Tenkîh* adını, Güzelhisârî (ö. 1253/1837) ise *Şerhu't-Tenkîh* veya *et-Tağyîr* adını atıf yaparken kullanmaktadır.³⁶ Attâr'ın isimlendirmesi yaygın olmasa da eserin telif amacını yansıtmaya açısından uygun düşmektedir.³⁷ Zira müellif -ileride de görüleceği üzere- mukaddimede metni ıslah ettiğini belirtmektedir. Güzelhisârî'ye gelince onun, eseri *Şerhu't-Tenkîh* olarak isimlendirmesinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira müellif eseri şerh ederken *Tenkîh* metnini birçok yerde değiştirmiştir. Dolayısıyla bu şerhin içerisindeki metin *Tenkîh*'ten başka olup Kemalpaşazâde'ye ait yeni bir metindir.

Müellif her ne kadar eserin mukaddimesinde ve ferağ kaydında bir isim belirtmemiş olsa da 10 Ramazan 933'te (10 Haziran 1527) tamamladığı kırk hadis şerhinde esere *et-Tavzîhu'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi'l-münekkah* adıyla atıf yapmıştır.³⁸ Nitekim bazı nüshaların istinsah kaydında³⁹ ve bazı kaynaklarda da eserin ismi bu şekilde geçmektedir. Örneğin Dede Cöngî (ö. 975/1567) esere atıf yaptığında *et-Tavzîhu'l-musahhah* ismini

³² Örneğin bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîrî't-Tenkîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 630), 1a.

³³ bk. Kemalpaşazâde, *Tağyîrî't-Tenkîh* (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1308).

³⁴ bk. Takıyyüddîn b. Abdülkadir et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hılîv (Riyad: Dârü'r-Rifai, 1403/1983), 1/356; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Beşşâr Avvâd Maruf (Londra: Müessesetü'l-Furkan, 1443/2021), 3/44; İbn Âbidîn, *Nesemâtü'l-eshâr ala şerhi'l-Menâr*, thk. Firas Muhammed Nezîr Müdellel (Dimaşk: Dârü'd-Dekkâk, 1443/2021), 103.

³⁵ Örneğin bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîrî't-Tenkîh* (Diyarbakır: Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, 234), 5a; Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Hüsameddin b. Muhammed Salih Ferfur (Dimaşk: Dârü's-sekâfe ve't-türâs, 1421/2000), 1/341.

³⁶ Hasan Attâr, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl el-Mahallî 'alâ Cem'i'l-cevâmi'* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, ts.), 2/3, 2/240; Mustafa Hulûsi Güzelhisârî, *Menâfi'u'd-dekâ'ik fî şerhi Mecâmi'i'l-hakâ'ik* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1273), 3, 178.

³⁷ Zahriye sayfasında eser adının *Şerhu Islâhî't-Tenkîh* şeklinde geçtiği bir nüshada Hasan Attâr'ın temellük kaydı bulunmaktadır. bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîrî't-Tenkîh* (Mısır: Ezheriyye Kütüphanesi, 22442), 1a.

³⁸ "على ما حققناه فيما علقناه على التنقيح المنقح من الشرح الموسوم بالتوضيح المصحح" bk. Kemalpaşazâde, *el-Erbe'ün (Mecmû'u resâili'l-allâme İbn Kemal Paşa içinde)*, thk. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 1439/2018), 2/84.

³⁹ "فقد وقع الفراغ من تحرير الكتاب الموسوم بتنقيح المنقح مع شرحه الموسوم بتوضيح المصحح" bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîrî't-Tenkîh* (Saraybosna: Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, R-2811), 211a; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîrî't-Tenkîh* (Konya: Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 450), 369.

kullanırken; Zenbillizâde Fudayl Çelebi de (ö. 991/1583) Kemalpaşazâde'ye “sahibu't-Tenkîhi'l-münekkah” ya da “sahibu't-Tavzîhi'l-musahhah” diyerek atıf yapmıştır.⁴⁰ Bu bilgilere göre müellifin esere verdiği ismin bazı çevrelerde bilindiğini söyleyebiliriz. Nihai tahlilde eser her ne kadar *Tağyîrû't-Tenkîh* ismiyle bilinse de doğru adının *et-Tavzîhu'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi'l-münekkah* olduğunu ve bunun kitabın muhtevasını daha iyi yansıttığını söyleyebiliriz.⁴¹ Zira ileride de zikredeceğimiz gibi müellif *Tenkîh* metnini değiştirdiği gibi şerhte esas aldığı *Tavzîh*'te de birtakım değişiklikler yapmış ve bu eserleri gözden geçirip tashih etmiştir. Eserin meşhur ve yaygın olan *Tağyîrû't-Tenkîh* şeklindeki isimlendirmesine gelince, kanaatimizce müellifin derkenârda sık sık zikrettiği “tağyîrun limâ fi't-Tenkîh” ve “tağyîrun li tahrîri't-Tenkîh” gibi notlardan ve diğer isme nispetle söylenmesi daha kolay olduğundan dolayı eser bu isimle meşhur olmuştur.

1.2.2. Sebeb-i Telif: Kemalpaşazâde'nin Tenkîh'i Islah Etme Amacı

Kemalpaşazâde'nin bağımsız bir metin oluşturmak yerine mevcut bir metni “tağyir ve ıslah” etmeyi tercih etmesi ve bunun için başka bir eseri değil de neden *Tenkîh*'i esas aldığı hususunun aydınlatılması gerekir. İçerisinde Kanûnî Sultan Süleyman'a ithafın⁴² yer aldığı ve fıkıh usûlüne ait bazı ıstılahlar ile kitapların berâat-i istihlâl sanatının kullanılarak zikredildiği dîbâcede müellif telifle ilişkin gerekçelerini ve yöntemini şöyle açıklar:⁴³

“Öğrencilerle müzakere ederken ve bunun dışında başka kitapları da çözmekle meşgulken *Tenkîh*'i şerhettim. Bu şerh eserin kaidelerini takrir eden, zor konularını tahrir eden, hazinelerinin kapılarını aralayan, işaretlerindeki zorluğu kolaylaştıran,

⁴⁰ Kemâlüddîn İbrâhîm b. Bahşî b. İbrâhîm Dede Cöngî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l- 'İzzî fi't-tasrîf li't-Teftâzânî*, thk. Nesîm Belîd el-Cezâirî (Lübnan: Dâru Tahkîki'l-Kitab, 2021), 443; Fudayl Çelebi, *Tevsî'u'l-vüsûl şerhu Tenvî'i'l-usûl* (İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, 192), 87, 91, 199, 243.

⁴¹ Bununla birlikte yaygın ve bilinir olmasından dolayı çalışmanın geri kalan kısmında eserin *Şerhu Tağyîrû't-Tenkîh* şeklindeki ismini esas alacağız.

⁴² Kemalpaşazâde, dîbâcede Kanûnî'yi milletlerin boynunun sahibi, Rahman'ın halifesi, zamanın sahibi, “Allah adaleti ve ihsanı emrediyor” âyetinin sırlarını ortaya çıkaran, otorite nurlarının kendisinde tecelli ettiği, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, farz ve sünneti ikame ederek Allah yolunda mücadele eden, ehl-i iman ülkelerinin koruyucusu, küfür ve tuğyanın izlerini silen, cihad bahçelerini kılıcının havuzuyla sulayan bir kişi olarak vafeder ve saltanatının devamı için dua eder. bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîrû't-Tenkîh* (İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, 659), 2a.

⁴³ Kemalpaşazâde bundan önce esere yazdığı ilk mukaddimede usûl-i fıkıh alanında çok faydalı kitapların telif edildiğini, Sadrüşşerîa'nın bunların özünü seçip alarak *Tenkîh* ve *Tavzîh*'i meydana getirdiğini, bu eserlerde manaları açıklamak ve lafızları sağlam bir şekilde bir araya getirmek için onun tüm gücünü harcadığını; ancak Allah'ın kendi kitabı dışında herhangi bir kitabın kusursuz ve hatasız olmasına izin vermediğini ifade eder. Bundan dolayı bu iki eserdeki meselelerin tehzibi ve tahririnde, delillerin tertibi ve takririnde bulunan eksiklikleri ve problemleri imkan ölçüsünde ıslah ettiğini söyler. bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîrû't-Tenkîh* (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 430), 1b.

lafızlarını ve manalarını çözen, maksatlarını ve asıllarını özetleyen bir muhtevaya sahiptir. Şârihin muradını tam olarak ifade edemediği yerlerde hakkı açıkça haykırdım ve tenkitçinin (cârihin) kusurlu gördüğü yerleri **ıslah ettim**. Musannifin unuttuğu veya dikkatsiz davrandığı yerler ile şerhinde ihmal ettiği veya görmezden geldiği hatalara işaret ettim. Mütেকaddim âlimlerin eserlerinde bulunan eşsiz bilgileri ve müteahhir ulemanın kitaplarından iktibas edilmiş faydaları, nazarımın bahsettiği latif bahisleri, zamanın harikalarından olup da perde arkasında kalmış hakikatlerden düşüncemin ortaya koyduğu garip sırları ve daha önce hiç kimsenin temas etmediği bâkir fikirleri bu kitaba ekledim. Bıktırıcı uzatmalardan, anlamı bozan kısa anlatımlardan uzak durdum ve orta yolu gözetmeye özen gösterdim. Keyfilikten ve inat göstermekten sakındım ve Vehhâb olan Allah’tan hakkı ve doğruyu ilham etmesini istedim.”⁴⁴

Kemalpaşazâde’nin ifadelerinden eseri talebelere ders verdiği bir dönemde telif ettiği anlaşılmaktadır. Müellif, eserin yazımına ne zaman başladığıyla alakalı bilgi vermese de ferağ kaydında belirttiğine göre kitabın yazımını 1 Ramazan 931 (22 Haziran 1525) tarihinde tamamlamıştır.⁴⁵ Telif tarihine dayanarak Kemalpaşazâde’nin bu eseri Sahn-ı Semân Medreseleri’nde müderrislik vazifesinde bulunduğu dönemde yazdığını söyleyebiliriz.⁴⁶

Kemalpaşazâde kaleme aldığı şerhin, *Tenkîh* metninin anlaşılmayan konularını açıklayan, kapalı ve zor ibarelerini kolaylaştıran ve eseri maksadına uygun şekilde özetleyen bir nitelikte olduğunu belirtir. Buna ilaveten şârihin tam takrir edemediği ve açıklayamadığı yerleri daha açık ve net bir şekilde ifade ettiğini ve cârihin kusurlu gördüğü yerleri ıslah ettiğini belirtir. Müellifin “şârih ve cârih” ifadeleriyle Teftâzânî’yi kastettiği anlaşılmaktadır. Zira Teftâzânî’nin, *Tavzîh*’in ibarelerini şerhettiğini ve çoğu yerde esere eleştiriler yönelttiğini biliyoruz. Nitekim Kemalpaşazâde bazı noktalarda onun eleştirileri doğrultusunda *Tenkîh* metnini değiştirmiş veya bu eleştirilere cevap vermiştir. Buna ilave olarak müellif, *Tenkîh* ve *Tavzîh*’te bulunan birtakım hataları düzelttiğinden de bahseder. Yaptığı bu açıklamalar ile Kemalpaşazâde, bu eserin aslında *Tenkîh* ve *Tavzîh*’in tashih

⁴⁴ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 1b-2a.

⁴⁵ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 221a.

⁴⁶ Kemalpaşazâde’nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ’iku’n-Nu’mâniyye*, 599-603; Mahmûd b. Süleyman Kefevî, *Ketâ’ibü a’lâmi’l-ahyâr min fukahâ’i mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, thk. Saffet Köse vd. (İstanbul: Mektebetü’l-İrşâd, 1438/2017), 4/383-393; Alak, *Kemalpaşazâde’nin Şerhu Tağyîri’l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 102-181; Şerafettin Turan, “Kemalpaşazâde”, *DİA* (Erişim 23 Aralık 2023). Ayrıca 15. yy. Osmanlı ilim çevresi ve ulema profili hakkında geniş bilgi için bk. Çelik, *XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri*, 35-66.

edilmiş bir versiyonu olduğuna işaret etmektedir. Burada dikkati çeken hususlardan bir diğeri de müellifin Sadrüşşerîa'ya nispetle Teftâzânî hakkında daha sert ifadeler kullanmasıdır. Eleştiri ve reddiyedeki bu üslup farklılığı eser içerisinde de kendini göstermektedir.

Kemalpaşazâde eserde mütekaddim ve müteahhir ulemanın kitaplarından iktibas yaptığından bahseder. Esere bir bütün olarak baktığımızda zengin bir kaynakçaya sahip olduğunu görürüz. Öte yandan kitaba yeni konular eklediğini, daha önce kimsenin değinmediği meselelere ve düşüncelere yer verdiğini ifade etmektedir ki kitap içerisinde bu gibi yerlerde dile getirdiği fikrin kendisine aidiyetini yüksek sesle vurgulamıştır. Son olarak bu ıslah/tağyir ve şerh çalışmasında gelişigüzel davranıp haksızlık ve inatçılık göstermediğini dile getirerek amacının eseri ifsad etmek olmadığına; bilakis bazı rötuşlar yaparak eserin değerini yükseltmek niyetinde olduğuna işaret etmiştir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi *Tavzîh* ve *Telvîh* 15. ve 16. yüzyıllar başta olmak üzere Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan eserler arasındadır. Uzun yıllar farklı medreselerde müderrislik yapmış olan Kemalpaşazâde muhtemelen bu tedris sürecinde *Tenkîh*'i defalarca okutmuş; metnin eleştiriye açık olan ve problemli gördüğü yerlerini ıslah ederek metne hizmet etmek istemiştir.⁴⁷ Diğer bir ifadeyle ıslaha ilişkin bu düşüncesini bağımsız bir usûl metni üretmek yerine ilim ehli arasında kabul görmüş bu metni şerh ederken bizzat metin üzerinde gerçekleştirerek esere yeni bir seviye kazandırmak ve usûl tartışmalarına bu zemin üzerinden dahil olmak istemiştir. Kemalpaşazâde her ne kadar metnin kusurları olduğu kanaatinde olsa da dîbâcede *Tenkîh* ve müellifi Sadrüşşerîa hakkında dile getirdiği övgü dolu şu sözlerinden hareketle bu eseri önemli gördüğünü anlamak mümkündür:

“İrfan semasının dolunayı Sadrüşşerîa'ya -ki o usûle ulaşmak için en kuvvetli vesiledir- ait olan *Tenkîh*'in, küçük hacmine rağmen kıymeti yüce, delili açık, hakikat incilerinin en iyisine sahip bir okyanus, incelik sermayesinin kendisine yerleştirildiği zenginleştirici bir hazine, lafızları yüce isteklerin özünün madeni ve harfleri ise latif nüktelerin çiçeklerinin tomurcukları olduğu selim basiret ve müstakim zihin sahiplerine gizli değildir. (Şiir) Arzu bahçesidir onun her bir lafzı, inci bir gerdanlıktır her bir satırı.”⁴⁸

⁴⁷ “Tağyir ve ıslah”ın Kemalpaşazâde’de bir üslup haline geldiğini söyleyebiliriz. Nakil yaptığı yerlerde bile iktibas ettiği metni ıslah etmektedir. Örneğin bk. Kemalpaşazâde, *Hâşiye ale't-Telvîh* (Garrett, 4487Y), 375a, 376a.

⁴⁸ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (İstanbul: Atıf Efendi, 659), 1b.

Keşfü’z-zunûn’da ve onu takiben modern dönemdeki bazı çalışmalarda müellifin *Tağyîrû’t-Tenkîh* adında bir metin meydana getirdiği ve daha sonra bu metni şerhettiği ifade edilmiştir.⁴⁹ Kemalpaşazâde’nin dîbâcedeki açıklamaları bu kanaatin yanlış olduğunu; metin ve şerhin birlikte yazıldığını göstermesi açısından önemlidir. Müellifin bu şerh öncesinde yeni metin için zihninde veya hariçte bir taslak oluşturduğu ya da tashihlerini kendi *Tavzîh* nüshasında yaptığı kabul edilse bile müsvedde müellif nüshasını incelediğimizde tağyir işleminin devam ettiğini görürüz. Zira müellif, yazdığı bazı yerleri çizerek metinden çıkarmış veya sayfa kenarlarında metne yeni eklemeler yapmıştır. Her halükarda *Tenkîh* ve *Tavzîh* örneğinde olduğu gibi müellifin önce metni oluşturup bu metin kamuoyunda yayıldıktan sonra şerhi yazmadığını kesin bir şekilde ifade edebiliriz.⁵⁰ Nihai tahlilde müellifin mukaddimede telif sebebine dair yaptığı açıklamalardan ve eserin elimizdeki nüshalarının neredeyse tamamında metin ve şerhin birlikte bulunmasından dolayı⁵¹ Kemalpaşazâde’nin *Tenkîh*’i şerh ederken bir taraftan da metni tağyir ettiğini yani metin ve şerhin eş zamanlı yazıldığını söyleyebiliriz.

1.2.3. Eserin Kaynakları

Bir eleştiri eseri olması itibarıyla *Şerhu Tağyîrû’t-Tenkîh*’in doğal olarak ana kaynakları *Tenkîh* ve *Tavzîh* ile bunlar üzerine yazılmış olan *Telvîh*’tir. Ana omurgasını bu üç kitabın oluşturduğu eserde tespit edebildiğimiz kadarıyla seksen iki kaynağa atıf yapılmıştır. Bu atıflar çoğunlukla eser ismi bazen de müellif ismi zikredilerek yapılmıştır. Eserde yapılan bu atıflardan bir kısmının *Tavzîh*, *Telvîh* ve *Usûlü’s-Serahsî*’de aynı şekilde geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla bu durumdaki eserlerin müellif için dolaylı kaynak

⁴⁹ bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Beşşâr Avvâd Maruf (Londra: Müessesetü’l-Furkan, 1443/2021), 3/44; Özen, “Tenkîhu’l-Usûl”; Adem Yığın, “Fıkıh Usulünü Eleştirmek: İbn Kemal’in Kitab’ın (Kur’ân) Mana İfade Etme Biçimleri Üzerinden Sadrüşşeria Eleştirisi”, *Osmanlı’da İlm-i Fıkıh*, ed. Mürteza Bedir vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2022), 232; Mehmet Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri Ve Eserleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 372.

⁵⁰ Kemalpaşazâde’nin “tağyir ve ıslah” tarzında telif ettiği eserlerde de durumun bu şekilde olduğunu; yani metin ve şerhin birlikte yazıldığını söyleyebiliriz. Örneğin bk. Kemalpaşazâde, *el-İzâh fî şerhi’l-İslâh*, 1/3-4. Bunun tek istisnası müellifin *Şerhu Tağyîrû’s-Sirâciyye*’nin mukaddimesinde, Secâvendî’nin *el-Muhtasar*’ının tashihini bitirdikten sonra bunu şerhetmek istediğine dair sözleridir. Ancak yaptığımız katalog taramalarında ne bu eserin ne de diğer eserlerin salt metnini ihtiva eden herhangi bir nüshaya ulaşamadık. Ayrıca müellif ferağ kaydında metin ve şerhin telifini bir aylık zaman dilimi içerisinde tamamladığını belirtir. Buradan hareketle müellifin *Tağyîrû’s-Sirâciyye* metnini tamamlayınca hemen şerhe giriştiğini ve metni kamuoyuyla paylaşmadığını söyleyebiliriz. bk. İbn Kemal Paşa, *Şerhu’t-Tashîh li metni’s-Sirâciyye*, 49; a.mlf., *Şerhu Tağyîrû’s-Sirâciyye* (Giresun, 244), 156b.

⁵¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Tağyîrû’t-Tenkîh* metnini ihtiva eden sadece tek bir nüsha mevcuttur. “Eserin Nüshaları” başlığında da ifade edeceğimiz gibi bu nüshanın müstensih tarafından şerhten çıkarılarak oluşturulduğu kanaatindeyiz.

konumunda olduğunu söyleyebiliriz.⁵² Müellifin atıf yaptığı kaynaklar arasında kendi kitapları veya risaleleri de bulunmaktadır. Risalelerine “bazı ta’liklerimizde” diyerek atıf yapar ve herhangi bir isim tasrih etmez. Yine kendi eserlerine atıf yaparken ilgili konuyu daha önce ele aldığını belirtir ve daha fazla bilgi isteyenlerin bu eserlerine müracaat etmesini ya açıkça söyler ya da îma eder.⁵³

Kemalpaşazâde, referansta bulunduğu kaynaklar hakkında herhangi bir değerlendirme yapmaz. Kaynaklardan yapılan alıntılar ya doğrudan iktibas ya özetleme ya da mana ile nakil şeklinde kendini göstermektedir. Müellif, nakilleri ve atıfları çoğunlukla ele aldığı meselede istidlal yapmak için zikretmekle beraber yer yer bunlara itiraz etmek için de zikreder.

Kemalpaşazâde, eserde tartıştığı herhangi bir meselede konu hangi disipline ilişkin ise o disiplinin kaynaklarına müracaat eder ve başta Hanefî fıkıh ve fıkıh usûlü kaynakları olmak üzere İslami disiplinlerin hemen her alanında temayüz etmiş eserlere referans yapar. Bu noktada fıkıh usûlü alanında en fazla atıf yapılan eserlerin başında Hanefî ve mütekellim usûl ekollerinin en önemli kitapları olan *Usûlü’l-Pezdevî*, *Usûlü’s-Serahsî*, İbnü’l-Hâcib’in *el-Muhtasar*’ı ve İcî’nin *Şerhu’l-Muhtasar*’ı gelmektedir. Fıkıh usûlü kaynakları arasında bulunan *Minhâcü’l-vüüsûl* ve şerhlerine müellifin özel bir ilgisinin olduğu söylenebilir. Zira *Minhâc* o dönem Osmanlı medreselerinde okutulan veya üzerine şerh/hâşiye yazılan eserler arasında değildir.⁵⁴ Fıkıh kaynaklarına gelince en fazla Mergînânî’nin *Hidâye*’sine ve Serahsî’nin *Mebûsût*’una atıf yapıldığını görüyoruz. Yine tefsir eserleri arasında en çok Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ı ile Beyzâvî’nin *Envârü’t-tenzîl*’ine atıf yapılmıştır. Nitekim bu iki eser Osmanlı ilim muhitinde çokça okunan ve hâşiye çalışmalarına konu olan eserler arasındadır.⁵⁵ Son olarak, daha çok hüsün-kubuh ve teklif konularında kullanılan ve kelam ilminin muhalled eserleri arasında yer alan Âmidî’nin *Ebkârü’l-efkâr*’ı, İcî’nin *el-Mevâkıf*’ı ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin *Şerhu’l-Mevâkıf*’ı eserin önemli kaynaklarındandır.

⁵² *Telvîh* üzerinden dolayı olarak yapılan atıfların izini sürdüğümüzde bunların çoğunlukla daha önce *Keşfü’l-esrâr*’da geçtiğini; dolayısıyla asıl kaynağın bu eser olduğunu söyleyebiliriz.

⁵³ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîrî’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 8a, 13a, 18b, 24b, 25b, 33a, 48a, 53b, 62a, 96a, 121b.

⁵⁴ Kemalpaşazâde *Minhâc* şerhlerini *Telvîh* hâşiyesinde de kaynak olarak kullanmıştır. bk. Kemalpaşazâde, *Hâşiye ale’t-Telvîh* (Garrett, 4487Y), 419b, 437b.

⁵⁵ Eserin kaynakları arasında bulunan *Tefsîru Râgıb* ve *Tefsîrü’l-Kurtubî*, Kemalpaşazâde’nin tefsirinin ana kaynakları arasındadır. bk. Rabia Hacer Bahçeci, *İbn Kemal Tefsirinin el-Keşşâf Geleneğindeki Yeri: Dil ve Belâgat İlimleri Çerçevesinde Mukayeseli Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 15-16, 17-18.

Eser, klasik dönem yazım geleneğindeki “ödünç alma” pratiklerini yansıtmaktadır.⁵⁶ Bu minvalde müellif, kullandığı kaynakların ismini genelde açıkça zikretse de bazen bunları tasrih etmediği de olmuştur. Bunlar arasında *Usûlü’s-Serahsî*,⁵⁷ İbrî’nin (ö. 743/1342) *Şerhu Minhâci’l-vüsûl*⁵⁸ isimli eseri ve özellikle “hurûfu’l-meânî” konusunda İbn Hişâm’ın *Muğni’l-lebîb*’i⁵⁹ ile Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-‘ulûm*’u⁶⁰ örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca müellifin hiç atıf yapmadığı halde Bedahşî’nin *Menâhicü’l-‘ukûl fî şerhi Minhâci’l-usûl* adlı eserini⁶¹ ve Hasan Çelebi’nin *Telvîh* hâşiyesini⁶² kaynak olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Çivizâde (ö. 954/1547), okuyarak notlar aldığı *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* nüshasında Hasan Çelebi’nin hâşiyesinden istifade edilen yerlere işaret etmiştir.⁶³

Eserde Osmanlı döneminde kaleme alınan *Telvîh* hâşiyelerine ve müstakil fıkıh usûlü eserlerine itiraz yapılmaması dikkati çekmektedir. Muhtemelen müellif bu eserde tartışma zeminini çok genişletmek istememiş; ana amacı olan tağyir ve ıslahtan sapmamaya özen göstermiştir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi *Telvîh* hâşiyelerine yönelik itirazlarını daha çok bu eserinden önce yazmış olduğu *Telvîh* hâşiyesinde dile getirmiştir. Son tahlilde Kemalpaşazâde özelinde bir Osmanlı âliminin İslamî ilimlere bütüncül bir perspektiften yaklaştığını ve bu ilimler arasındaki vahdeti tesis etmeyi başardığını söylemek mümkündür. Nitekim aşağıdaki tabloda yer alan eserlerin çokluğu ve çeşitliliği de bunu teyit etmektedir.

⁵⁶ “Ödünç alma” tabiri ile klasik dönemde müelliflerin başka eserlerden birebir alıntı yaptıkları halde ya bu alıntının yapıldığı kişi/kaynak ilim çevrelerinde bilindiği için ya da o dönemde bu tür alıntılar intihal olarak görülmediği için nakil yaptıkları kaynağın adını belirtmemelerini kastediyoruz. Ayrıca esere hâşiyeye yazan Manav İvaz Efendi de yer yer bu alıntılara işaret eder. Örneğin bk. Manav İvaz Efendi, *Hâşiyeye ala Tağyîri’t-Tenkîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 465), 264a.

⁵⁷ krş. Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, thk. Abdullah b. Süleyman es-Seyyid vd. (Kuveyt: Esfâr, 1443/2022), 2/424, 1/234-235, 2/109-110; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 57a, 82a, 121b.

⁵⁸ krş. Burhânüddîn Ubeydullah b. Muhammed et-Tebrîzî el-İbrî, *Şerhu Minhâci’l-vüsûl ilâ ‘ilmi’l-usûl*, thk. Vâil Muhammed Bekr Zehrân (Amman: Dârü’l-Feth, 1443/2022), 418, 614; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 20a, 129b.

⁵⁹ krş. Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb ‘an kütübi’l-e’ârîb*, thk. Fahreddin Kabâve (İstanbul: Dârü’l-Lübâb, 1439/2018), 107; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 38b.

⁶⁰ krş. Ebû Ya’kûb Yûsuf Muhammed b. Alî es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1420/2000), 489; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 33a.

⁶¹ krş. Muhammed b. Hasan el-Bedahşî, *Menâhicü’l-‘ukûl* (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1405/1984), 1/3-6, 3/197; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 1b-2a, 118b-119b.

⁶² krş. Hasan Çelebi, *Hâşiyeye ala’t-Telvîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 381), 84b, 208b; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 25a, 118b.

⁶³ Örneğin bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Ankara: Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 4625), 36b, 38a, 68b, 74a.

	Eser Adı	Müellif	Atf Sayısı
Fıkıh Usûlü			
1.	<i>Takvîmü'l-edille</i>	Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039)	5
2.	<i>el-Mu'temed</i>	Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044)	5
3.	<i>Usûlü'l-Pezdevî</i>	Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089)	45
4.	<i>Şerhu Takvîmi'l-edille</i>	Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî	1
5.	<i>Usûlü's-Serahsî</i>	Şemsü'l-eimme es-Serahsî (ö. 483/1090 [?])	23
6.	<i>el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl</i>	Gazzâlî (ö. 505/1111)	7
7.	<i>Mîzânü'l-usûl fî netâ'ici'l-ukûl</i>	Alâeddin es-Semerkindî (ö. 539/1144)	4
8.	<i>el-Mahsûl fî 'ilmi'usûli'l-fikh</i>	Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)	7
9.	<i>el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm</i>	Âmidî (ö. 631/1233)	4
10.	<i>el-Muhtasar</i>	İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249)	15
11.	<i>Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl</i> ⁶⁴	Beyzâvî (ö. 691/1292)	4
12.	<i>Keşfü'l-esrâr</i>	Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330)	4
13.	<i>Şerhu Minhâci'l-vüsûl</i>	İbrî (ö. 743/1342)	3
14.	<i>Şurûhu'l-Minhâc</i>	?	2
15.	<i>Tenkîhu'l-usûl</i>	Sadrüşşerîa (ö. 747/1346)	800'den fazla

⁶⁴ Kemalpaşazâde, *Minhâc*'ta geçen bir meseleyi sehven Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'ine referansla zikretmiştir. Bu nedenle biz müellifin burada yaptığı atfı *Minhâc*'a yapılmış atıflar içerisinde değerlendirdik. bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Murad Molla, 630), 22b; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 20a.

16	<i>et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh</i>	Sadrüşşerîa	Yaklaşık 500
17	<i>Şerhu'l-Muhtasar</i>	Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355)	15
18	<i>et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh</i>	Sa'deddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390)	Yaklaşık 400
19	<i>Hâşiyetü't-Telvîh</i>	Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413)	1
20	<i>Hâşîye ale't-Telvîh</i>	Kemalpaşazâde (ö. 940/1534)	2
Fıkıh			
1.	<i>el-Asl</i>	Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805)	3
2.	<i>el-Câmi 'u's-sağîr</i>	Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî	2
3.	<i>ez-Ziyâdât</i>	Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî	2
4.	<i>es-Siyerü'l-kebîr</i>	Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî	1
5.	<i>İmlâ</i> ⁶⁵	Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî	1
6.	<i>Nevâdir</i> ⁶⁶	?	1
7.	<i>Şurûhu'l-Câmi 'i'l-kebîr</i>	?	1
8.	<i>el-Esrâr fî'l-fürû</i>	Ebû Zeyd ed-Debûsî	2
9.	<i>Şerhu'l-Câmi 'i'l-kebîr</i> ⁶⁷	Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî	1
10	<i>el-Mebsût</i>	Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî	1
11	<i>el-Mebsût</i>	Şemsü'l-eimme es-Serahsî	10
12	<i>et-Tehzîb</i>	Begavî (ö. 516/1122)	1

⁶⁵ Şeybânî'nin *Emâlî* râvileri için bk. Okan Kadir Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri* (Ankara: İlâhiyât, 2023), 120-126; Orhan Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 160-161.

⁶⁶ Ençakar, *Nevâdir*'i "Hanefî mezhebi imamlarının *Usûl*'de yer almayan görüşlerinin talebeleri aracılığıyla bir araya getirilerek oluşturulduğu eserler" olarak tarif etmiş ve *Nevâdir* olarak nispetinin doğru olduğu 19 eser tespit etmiştir. bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 70, 99.

⁶⁷ Herhangi bir müellife nispet edilmeden *Şerhu'l-Câmi* şeklinde atıf yapılan bu eserin Pezdevî'nin *Şerhu'l-Câmi 'i'l-kebîr* isimli eseri olduğunu, *Keşfü'l-esrâr*'da meselenin geçtiği bağlamdan hareketle tespit ettik. bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, thk. Nâcî es-Süveyd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1433/2012), 4/378-379; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 197a.

13	<i>el-Muğnî</i> ⁶⁸	?	1
14	<i>Tuhfetü'l-fukahâ'</i>	Alâeddin es-Semerkindî	2
15	<i>el-Îzâh</i>	Rükneddîn Kirmânî (ö. 543/1149)	1
16	<i>Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'</i>	Kâsânî (ö. 587/1191)	5
17	<i>Fetâvâ Kâdihân</i>	Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (ö. 592/1196)	1
18	<i>el-Hidâye</i>	Mergînânî (ö. 593/1197)	14
19	<i>Şurûhu'l-Hidâye</i>	?	1
20	<i>el-Muhîtü'l-Burhânî</i>	Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî (ö. 589/1193)	1
21	<i>Fethu'l-'azîz fî Şerhi'l-Vecîz</i>	Râfî (ö. 623/1226)	1
22	<i>Hulâsatü'l-fetâvâ</i>	İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (ö. 600/1200'ler civarı)	1
23	<i>el-İhtiyâr li-ta'lîlî'l-Muhtâr</i>	Mevsilî (ö. 683/1284)	1
24	<i>el-Kâfî fî Şerhi'l-Vâfî</i>	Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)	1
25	<i>Tebyînü'l-hakâ'ik</i>	Zeylâî (ö. 743/1343)	5
26	<i>Şerhu'l-Vikâye</i>	Sadrüşşerîa	1
27	<i>Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye</i>	Seyyid Şerîf el-Cürcânî	1
28	<i>el-Îzâh şerhu Islâhî'l-Vikâye</i>	Kemalpaşazâde	6
29	<i>Şerhu Tağyîri's-Sirâciyye</i>	Kemalpaşazâde	1
30	<i>Şerhu'l-Hidâye</i>	Kemalpaşazâde	2
Kelam			
1.	<i>Ebkârü'l-eskâr</i>	Âmidî	3
2.	<i>el-Mevâkıf</i>	Adudüddîn el-Îcî	4

⁶⁸ Hanefî kaynaklarında çokça atıf yapılan ve fûrû fıkıh alanında olduğu anlaşılan bu eserin müellifi tespit edilememiştir.

3.	<i>Şerhu 'l-Mevâkıf</i>	Seyyid Şerîf el-Cürcânî	2
Tefsir⁶⁹			
1.	<i>Te 'vîlâtü 'l-Kur 'ân</i>	Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944)	1
2.	<i>Câmi 'u 't-tefsîr</i>	Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği)	1
3.	<i>el-Keşşâf</i>	Zemahşerî (ö. 538/1144)	10
4.	<i>el-Câmi ' li-ahkâmi 'l-Kur 'ân</i>	Kurtubî (ö. 671/1273)	1
5.	<i>Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te 'vîl</i>	Beyzâvî	5
6.	<i>Hâşiye 'ale 'l-Keşşâf</i>	Sa'eddin et-Teftâzânî	3
Hadis			
1.	<i>el-Câmi 'u 's-sahîh</i>	Buhârî (ö. 256/870)	1
2.	<i>Sahîhayn</i>	Buhârî ve Müslim (ö. 261/875)	2
3.	<i>Meşâriku 'l-envâri 'n-nebeviyye min sıhâhi 'l-ahbâri 'l-Mustafaviyye</i>	Radıyyüddîn es-Sâgânî (ö. 650/1252)	1
Dil İlimleri			
1.	<i>Tehzîbü 'l-luga</i>	Ezherî (ö. 370/980)	1
2.	<i>Sırru sinâ 'ati 'l-i 'râb</i>	İbn Cinnî (ö. 392/1002)	1
3.	<i>Tâcü 'l-luga⁷⁰</i>	Cevherî (ö. 400/1009'dan önce)	4
4.	<i>Delâ 'ilü 'l-i 'câz</i>	Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79)	1
5.	<i>Esâsü 'l-belâga</i>	Zemahşerî	2
6.	<i>el-Fâik fî garîbi 'l-hadîs</i>	Zemahşerî	1

⁶⁹ Saraç, tahkikte yanlış bir nüsha farkını tercih etmesinden dolayı Kemalpaşazâde'nin alıntı yaptığı eserler arasında Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) tefsirinin de bulunduğunu ve günümüze ulaşmayan bu eserin müellif zamanında mevcut olduğunu söylemiştir. bk. Ahmet Selman Saraç, *Şeyhülislam Kemal Paşazâde'nin "Şerhu Tağyîri 't-Tenkîh" İsimli Eserinin "Et-Taksîmü 's-Sânî"ye Kadar Olan Kısımının Tahkîki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 145.

⁷⁰ Kemalpaşazâde eserde bir kelimenin anlamını Cevherî'ye nispet ederek açıklamıştır. Fakat biz bu açıklamayı *Tâcü 'l-luga*'da değil; İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü 'l-'Arab* isimli sözlüğünde tespit ettik. bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri 't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 40b.

7.	<i>el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb</i>	Zemahşerî	1
8.	<i>el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib</i>	Mutarrizî (ö. 610/1213)	1
9.	<i>Miftâhu'l-'ulûm</i>	Sekkâkî (ö. 626/1229)	3
10	<i>Şerhu'l-Mufasssal</i>	İbn Yaîş (ö. 643/1245)	1
11	<i>Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât</i>	Nevevî (ö. 676/1277)	1
12	<i>Şerhu'l-Kâfiye</i>	Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra)	1
13	<i>Telhîsü'l-Miftâh</i>	Hatîb Kazvînî (ö. 739/1338)	1
14	<i>Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb</i>	İbn Hişâm (ö. 761/1360)	1
15	<i>Tâ'lika alâ Telhîsi'l-Miftâh</i>	Kemalpaşazâde	1
16	<i>Risâle fî "min" et-teb'iziyye</i>	Kemalpaşazâde	1
17	<i>Tâ'likât (?)</i>	Kemalpaşazâde	1
18	<i>Tâ'likât (?)</i>	Kemalpaşazâde	1
Diğer			
1.	<i>Ma'rifetü's-sahâbe</i>	Müstağfirî (ö. 432/1041)	1
2.	<i>el-Ferâid ve'l-fevâid</i>	Kemalpaşazâde	1

Tablo 1: Şerhu Tağyîri't-Tenkîh'in Kaynakları ve Atıf Sayıları⁷¹

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.2.4. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zunûn*'da müellifin talebelerinden Celâlzâde Sâlih Çelebi'nin (ö. 973/1565) *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* üzerine bir ta'likât yazdığını belirtir.⁷² Ancak kütüphane kataloglarında yaptığımız tarama neticesinde bu hâşiyenin herhangi bir

⁷¹ Müellif bazen aynı esere farklı isimlerle atıf yaptığından dolayı tabloda birlik sağlamak için tüm eserlerin orijinal adları yazılmış ve onun zikrettiği kısa ve meşhur isimler dikkate alınmamıştır. Ayrıca Kemalpaşazâde'nin müellif ismi ile yaptığı atıflar eser adı olarak kabul edilmiş ve atıf sayıları buna göre belirlenmiştir.

⁷² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 3/45.

yazma nüshasına ulaşamadık. Bu nedenle çalışmanın hacmi ve mahiyeti hakkında bilgi sahibi değiliz.

Bunun dışında Manav İvaz Efendi (ö. 994/1586) tarafından da *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* üzerine bir hâşiye yazılmıştır.⁷³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu hâşiyenin tek nüshası olup Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Efendi koleksiyonunda 465 demirbaş numarası ile kayıtlıdır. Carullah Efendi (ö. 1151/1738) zahriye sayfasında bu nüshayı 1150 yılında temellük ettiğini, hâşiyenin 404 varaktan oluştuğunu ve eserin Manav İvaz Efendi'ye ait olduğunu ifade etmiştir. Yine aynı sayfada nüshanın eski sahibi Abdülhalîm Germiyânî'nin de eserin Manav İvaz Efendi'ye ait olduğunu belirten bir notu bulunmaktadır.⁷⁴ Carullah Efendi bu hâşiyeye “Ebu Abdullah” imzasıyla notlar düşmüştür. Büyük bölümü lafız taksimi konularına yazılan hâşiye, illetin def'i bahsinde sona ermektedir. Manav İvaz Efendi bu kısmî hâşiyede kimi zaman Sadrüşşerî'a'yı kimi zaman da Kemalpaşazâde'yi desteklemektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu hâşiyeler dışında *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*, bir ihtisar çalışmasına da konu olmuştur. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonunda 945 demirbaş numarası ile kayıtlı nüshanın zahriye sayfasında eser adı belirtilmeksizin Birgivî'nin (ö. 981/1573) öğrencisi Sinan et-Tirevî'ye nispet edilen ve bu mecmuanın 51a-169b varakları arasında yer alan eserin *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'in muhtasarı olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁵ Müellif, eseri ihtisar ederken bazı yerlerde Kemalpaşazâde'nin ibarelerinde değişiklik yapmıştır. Ayrıca eserdeki minhüvât Kemalpaşazâde'ye değil; Sinan et-Tirevî'ye aittir. Bu muhtasar eser, illetin bilinme yolları konusunda sona ermektedir.⁷⁶

⁷³ Abdullah Muhammed el-Habşî, *Câmiü's-ş-şurûh ve'l-havâşî* (Cidde: Dârü'l-minhâc, 1439/2017), 2/257.

⁷⁴ bk. Manav İvaz Efendi, *Hâşiye ala Tağyîri't-Tenkîh* (Carullah Efendi, 465), 1a.

⁷⁵ Çavuş, sehven bu eserin *Tağyîri't-Tenkîh*'in bir nüshası olduğunu ifade etmiştir. bk. Osman Çavuş, *Haneftî Fıkıh Usulü Metinlerinde Sünnet ve Osmanlı Usul Eserlerine Yansıması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 15.

⁷⁶ Hasan Kâfî Akhisârî'nin, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'e bir şerhinin olduğu ve nüshasının Medine Arif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunduğu ifade edilmiştir. Ancak söz konusu nüshayı incelememiz neticesinde bunun *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'in nüshalarından biri olduğunu tespit ettik. bk. *el-Fihristü's-ş-şâmil: el-Fıkıh ve usûlüh* (Amman: Müessesetü Âli'l-beyt, 1420-25/1999-2004), 5/103; Habşî, *Câmiü's-ş-şurûh ve'l-havâşî*, 2/257; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri Ve Eserleri*, 399. Ayrıca Çavuş, Ahmed b. Muhammed et-Tokadî'nin (ö. 1025/1616) *Şerhu Telhîsi'l-usûl* isimli eserinin *Tağyîri't-Tenkîh*'in muhtasarı ve şerhi olduğunu ileri sürmüştür. Fakat bize göre *Telhîsü'l-usûl*'ün, Sadrüşşerîa'nın *Tenkîh*'inden hareketle hazırlanmış bir telhîs çalışması olması daha doğrudur. Bununla birlikte Ahmed et-Tokadî'nin bazı noktalarda *Tağyîri't-Tenkîh*'ten yararlandığını söyleyebiliriz. bk. Çavuş, *Haneftî Fıkıh Usulü Metinlerinde Sünnet ve Osmanlı Usul Eserlerine Yansıması*, 15.

1.2.5. Eserin Baskıları ve Nüshaları

Şerhu Tağyîri't-Tenkîh'in henüz ilmi kriterlere uygun tahkikli bir neşri yapılmamıştır.⁷⁷ Eserin yegâne neşri 1308 yılında Filibeli Şihâbeddîn tarafından hazırlanarak Cemal Efendi Matbaası'nda yapılmış taş baskısıdır. Bu baskının birkaç açıdan kusurlu olduğunu belirtmeliyiz. Öncelikle bu neşirde manayı ciddi anlamda değiştirecek çok fazla yazım hatası bulunmaktadır. Bunun yanında eserden olmayan ibareler neşre dahil edildiği gibi bazı yerlerde de birkaç cümleye varan eksik yazım söz konusudur. Ayrıca bazı yerlerde metne dahil olması gereken ibareler şerhte, şerhe dahil olması gereken ibareler ise metinde gösterilmiştir. Üstelik bu baskıda bütün minhüvât bulunmamakta; mevcut olanlar ise çoğunlukla ya eksik olarak yazılmış ya da metinde yanlış yerde gösterilmiştir.

Mezkur matbu nüshası dışında *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'in Türkiye'de 74 ve yurt dışında 31 olmak üzere toplam 105 el yazma nüshasını tespit ettik. Eserin nüshaları; Mısır, Hindistan, İran, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Bosna, İngiltere, İrlanda, Avusturya, Fransa ve Almanya gibi ülkelerin kütüphanelerine yayılmıştır. Bu nüshalar arasında müsvedde müellif nüshası, müellif nüshasından yazılmış nüsha ve müellif nüshasıyla mukabele edilmiş nüsha gibi nitelikli ve önemli nüshalar da bulunmaktadır. Nüshaların neredeyse yarısında istinsah kaydı bulunmamaktadır. İstinsah kaydı bulunan nüshalardan hareketle müellif hayattayken eserin çok fazla istinsah edilmediğini; Kemalpaşazâde'nin vefatından sonra istinsah faaliyetlerinin artış göstererek 1183'e kadar devam ettiğini söyleyebiliriz. Elimizdeki bu nüshalardan bazıları medrese ortamında istinsah edilmiştir.⁷⁸ Yine nüshalar arasında, aynı müstensih tarafından çoğaltılan birden fazla nüsha görmek de mümkündür.⁷⁹ Bazı nüshaları Çivizâde gibi şeyhülislamlar okumuş ve üzerine notlar almıştır. Yine içerisinde mütâlaa kaydı bulunan bazı nüshaların da okunduğunu anlıyoruz.⁸⁰

⁷⁷ Eser tarafımızca müellif nüshası başta olmak üzere nitelikli nüshalar dikkate alınarak tahkik edilmekte olup yakın zamanda TDV İslam Araştırmaları Merkezi tarafından yayımlanacaktır.

⁷⁸ Örneğin bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 446), 94a.

⁷⁹ Mesela Atıf Efendi Kütüphanesi (659) ile Harbiye Askeri Müze Kütüphanesi'nde (901-17) bulunan nüshalar Ahmed b. Hasan el-Vardâri tarafından; Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi (R-2811) ile Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde (450) bulunan nüshalar ise Mustafa b. Yusuf el-Karasûyi tarafından istinsah edilmiştir.

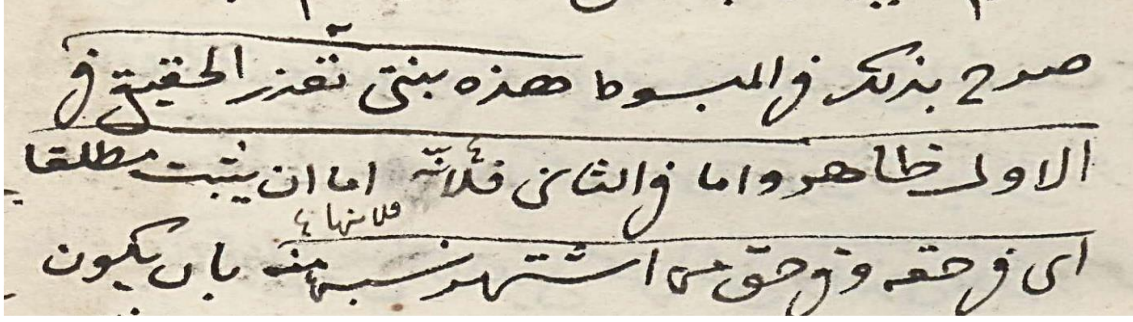
⁸⁰ Örneğin bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, 234); a.mlf., *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Ankara: Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 4625); a.mlf., *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 221), 224b.

Eserin nüshalarını incelediğimizde müellif tarafından iki farklı mukaddimenin yazıldığını görmekteyiz. Chester Beatty Kütüphanesi (4318), Amasya Beyazıt Kütüphanesi (408) ve Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde (430) bulunan üç nüshada sade bir dille yazılmış kısa bir mukaddime bulunmaktadır. Ulaşabildiğimiz nüshalardan kırk beş tanesinde ise edebi dille yazılmış, öncekinden farklı ve daha uzun bir mukaddime yer almaktadır. Müellif, eseri Kanûnî'ye ithaf edeceği zaman bu uzun ve edebî mukaddimeyi yazmış olmalıdır. Müsvedde müellif nüshası da dahil olmak üzere diğer nüshalarda ise herhangi bir mukaddime yer almamaktadır.

Memzûc şerh metoduyla yazılan eserin nüshalarında metin kısmı ya kırmızı mürekkeple yazılarak ya üstü çizilerek ya da metnin başlangıcına “م” harfi, şerhin başlangıcına ise “ش” harfi konularak metin-şerh ayrımı sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak birkaç nüshada kısmen bu ayrımın yapılmadığı da olmuştur. Yine bazı nüshalarda hiç minhüvât bulunmazken kimi nüshalarda ise bunlar ya eksik yazılmış ya da metindeki bağlamının dışında bir yere konulmuştur. Bazı nüshaların baş tarafında konu fihristi yer alırken diğer bazıları tam olmayıp, içlerinde eksik varaklar bulunmaktadır.

Burada önemine binaen müsvedde müellif nüshası hakkında da bilgi vermek istiyoruz. Süleymaniye Kütüphanesi Murad Molla koleksiyonunda 630 demirbaş numarasıyla kayıtlı bu nüshanın baş tarafından muhtemelen bir forma düşmüştür. Bu nüshada, müellifin bazı noktalarda Sadrüşşerîa veya Teftâzânî'ye itiraz etmesine rağmen bunları daha sonra sildiğini görmekteyiz. Yine müellif bu nüshada çok fazla ekleme-çıkarma ya da takdim-tehir yapmıştır. Bu nedenle nüshadan istifade etmek ve metni takip etmek zorlaşmaktadır.⁸¹ Müellif nüshasında bulunan nüsha farkları ya *Tavzîh* ya da *Telvîh*'in farklı nüshalarına işaret ediyor olmalıdır. Zira müellif nüshasında eserin nüshalarındaki farklılıkların gösterilmesi düşünülemez. Örneğin aşağıdaki görselde görüleceği üzere Kemalpaşazâde metne yazdığı “فلأنه” kelimesinin *Tenkîh* veya *Tavzîh*'in başka bir nüshasında “فلأنها” şeklinde geçtiğini belirtmek istemiştir. Ne var ki bazı nüshalarda bu farklılıklar aynen yer aldığı için bunların *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'in nüshaları arasındaki farklılığa işaret ettiği zannedilebilir.

⁸¹ Bazı müstensihler ya dikkatsizlikleri ya da yanlış anlamaları nedeniyle müellifin yaptığı bu düzeltmeleri metne yansıtamamışlardır.

Görsel 1: Şerhu Tağyîri't-Tenkîh'in Müellif Nüshasındaki Nüsha Farkları

Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 630, 54a.

Eserin nüshaları arasında sadece *Tağyîrî't-Tenkîh* metnini ihtiva eden yegâne nüsha İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Haraccioğlu koleksiyonunda 701 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Bu nüsha sebebiyle müellifin önce metni kaleme aldığı sonrasında da bu metni şerhettiği düşünülmemelidir.⁸² Zira geride geçtiği üzere müellif metin ve şerhi birlikte yazdığı için biz bu nüshanın, şerhli nüshalar içinde yer alan metinden istifade edilerek yazıldığını düşünüyoruz.

	Kütüphane	Koleksiyon	Numara	İstinsah Tarihi
1.	Süleymaniye Kütüphanesi	Murad Molla	630	931
2.	Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi	-	234	938
3.	Tire Necip Paşa Kütüphanesi	-	198	939
4.	Dârü'l-kütübi'l-Mısıriyye	Usûl Tal'at	270	940
5.	Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi ⁸³	-	4625	931-940 (?)
6.	Süleymaniye Kütüphanesi	Yeni Camii ⁸⁴	332	931-940 (?)
7.	Süleymaniye Kütüphanesi	Carullah Efendi	446	941

⁸² Nihal Atsız eserin nüshalarını tanıtırken *Tağyîrî't-Tenkîh* ve *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* şeklinde iki ayrı başlık açmıştır. Ancak bu iki başlık altında zikredilen tüm nüshalar *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'e aittir. bk. Hüseyin Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Dört Bibliyografya* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 379-380.

⁸³ Bu nüshada istinsah kaydı bulunmamaktadır. Fakat minhüvâttan sonra yazılan “سلمه الله” duasına dayanarak bu nüshanın, müellifin hayatında istinsah edildiğini söyleyebiliriz.

⁸⁴ Bu nüshada besmelenin müellif hattı ile yazıldığını belirten bir not bulunmaktadır. Buradan hareketle bu nüshanın da müellifin hayatında yazıldığını söylemek mümkündür.

8.	Süleymaniye Kütüphanesi	Süleymaniye	350	942
9.	Ragıp Paşa Kütüphanesi	-	367	943
10.	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi	Hacı Selim Ağa	249	945
11.	British Library	-	Or 12406	945
12.	Süleymaniye Kütüphanesi	Kasıdecizade Süleyman Sırrı Efendi	171	946
13.	Manisa İl Halk Kütüphanesi	-	4744	946
14.	Eskişehir İl Halk Kütüphanesi	-	294	947
15.	Kral Faysal İslam Araştırmaları Merkezi	-	7916	947
16.	Süleymaniye Kütüphanesi	Aşir Efendi	78	948
17.	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü	-	BY9550	948
18.	DİB Kütüphanesi	-	870	948
19.	Samsun Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi	-	450	948
20.	Kral Abdülaziz Üniversitesi Kütüphanesi	-	499	949
21.	Manisa İl Halk Kütüphanesi	-	430	950
22.	Osterreichische Nationalbibliothek	-	Cod. Mixt. 1337 HAN MAG	950
23.	Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi	-	R-2811	950
24.	Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi	-	19	951
25.	Süleymaniye Kütüphanesi	Fatih	1262	951
26.	Mektebetü'l-Esed	-	13662	951
27.	Süleymaniye Kütüphanesi	Kadızzade Mehmed Efendi	98	952

28.	Nevşehir Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi	-	136	953
29.	Süleymaniye Kütüphanesi	Yazma Bağışlar	3852	953
30.	İzmir Milli Kütüphane	-	1675	953
31.	Beyazıt Kütüphanesi	-	B15135	956
32.	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi	Hüdaî Efendi	800	957
33.	Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye	Usûl Tal'at	207	958
34.	İnebey Yazma Eser Kütüphanesi	Haraccioğlu	702	961
35.	Süleymaniye Kütüphanesi	Nafiz Paşa	221	961
36.	Chester Beatty	-	4318	961
37.	Süleymaniye Kütüphanesi	Yazma Bağışlar	2016	962
38.	el-Mektebetü'l-Ezheriyye	-	22442	962
39.	Süleymaniye Kütüphanesi	Çorlulu Ali Paşa	161	964
40.	Bibliothèque National de France	-	798	964
41.	Nuruosmaniye Kütüphanesi	-	1295	966
42.	British Library	-	Or 12770	966
43.	Süleymaniye Kütüphanesi	Kılıç Ali Paşa	284	968
44.	Atıf Efendi Kütüphanesi	-	659	971
45.	Harbiye Askeri Müze Kütüphanesi	-	901-17	971
46.	Süleymaniye Kütüphanesi	Mehmed Ağa Cami	69	971
47.	Tahrân Milli Kütüphanesi	-	2680	971
48.	Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi	-	1617	976

49.	İmam Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi Kütüphanesi	-	8	979
50.	el-Mektebetü'l-Ezheriyye	-	85127	983
51.	Manisa Akhisar Zeynelzade	-	31	998
52.	Süleymaniye Kütüphanesi	Yozgat	306	998
53.	Mektebetü'l-Esed	-	15362	1006
54.	İnebey Yazma Eser Kütüphanesi	Ulu Cami	1095	1010
55.	Rampur Raza Library	-	2057	1024
56.	Balıkesir İl Halk Kütüphanesi	-	98	1079
57.	Manisa İl Halk Kütüphanesi	-	407	1107
58.	Süleymaniye Kütüphanesi	Hazreti Nasuhi Dergahı	47	1123
59.	Millet Kütüphanesi	Ali Emiri	4558	1124
60.	Şeyh Abdülkadir Geylani Camii Kütüphanesi (Bağdat)	-	514/3	1183
61.	Afyon Gedik Ahmet Paşa Kütüphanesi	-	17708	-
62.	Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi	-	408	-
63.	Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi	-	1818	-
64.	Süleymaniye Kütüphanesi	Antalya Tekelioğlu	195	-
65.	Süleymaniye Kütüphanesi	Antalya Tekelioğlu	248	-
66.	Beyazıt Kütüphanesi	-	B8739	-
67.	Beyazıt Kütüphanesi	-	B15136	-
68.	DİB Kütüphanesi	-	7237	-
69.	İnebey Yazma Eser Kütüphanesi	Hüseyin Çelebi	271	-

70.	İnebey Yazma Eser Kütüphanesi	Haraccioğlu	701	-
71.	İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu	-	2509	-
72.	İzmir Milli Kütüphane	-	1131	-
73.	Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi	-	6902	-
74.	Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi	-	450	-
75.	Köprülü Kütüphanesi	Mehmed Asım Bey	53	-
76.	Manisa Akhisar Zeynelzade	-	771	-
77.	Manisa İl Halk Kütüphanesi	-	4743	-
78.	Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi	-	228	
79.	Süleymaniye Kütüphanesi	Ayasofya	950	-
80.	Süleymaniye Kütüphanesi	Bağdatlı Vehbi Efendi	366	-
81.	Süleymaniye Kütüphanesi	Carullah Efendi	445	-
82.	Süleymaniye Kütüphanesi	Hacı Beşir Ağa (Babiali)	188	-
83.	Süleymaniye Kütüphanesi	Hasan Hüsnü Paşa	379	-
84.	Süleymaniye Kütüphanesi	Hasan Hüsnü Paşa	379M	-
85.	Süleymaniye Kütüphanesi	İsmihan Sultan	361	-
86.	Süleymaniye Kütüphanesi	Karaçelebizade Hüsametdin	75	-
87.	Süleymaniye Kütüphanesi	Laleli	689	-
88.	Süleymaniye Kütüphanesi	Nafiz Paşa	233	-
89.	Süleymaniye Kütüphanesi	Süleymaniye	351	-
90.	Süleymaniye Kütüphanesi	Yeni Medrese	77	-
91.	Süleymaniye Kütüphanesi	Yozgat	633	-
92.	Tek-Esin Vakfı	-	332	-

93.	Tokat İl Halk Kütüphanesi	-	281	-
94.	Medine Arif Hikmet Kütüphanesi	-	251/30	-
95.	Universitätsbibliothek Heidelberg	-	Cod. Heid. Orient. 203	-
96.	el-Mektebetü'l-Ezheriyye	-	85110	-
97.	Musul Vakıflar Kütüphanesi	-	78 (3)	-
98.	Hacı Zekeriyya Medresesi Kütüphanesi (Musul)	-	6/1	-
99.	Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye	Usûl-i fikh	52	-
100.	Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye	Usûl-i fikh	268	-
101.	Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye	Usûl-i fikh Kavala	76	-
102.	Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye	-	ب22583	-
103.	Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye	-	ب20410	-
104.	Kral Suud Üniversitesi	-	244	-
105.	Kral Faysal İslam Araştırmaları Merkezi	-	فب-0798	-

Tablo 2: Şerhu Tağyîri't-Tenkîh'in Nüshaları⁸⁵

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.2.6. Ana Hatlarıyla Eserin Muhtevası

Kemalpaşazâde, *Tenkîhu'l-usûl*'ü şerh ederken metne aktif müdahalede bulunarak birtakım değişiklikler ve düzenlemeler yapmıştır. Bunları kabaca hazf, isbat, tebdil ve takdim-tehir şeklinde sınıflandırabiliriz. O, bazı yerlerde Sadrüşşerîa'nın sözlerinde ifade zayıflığı (rekâket) bulunduğunu söylemiş ve bunları düzeltmiştir.⁸⁶ Bazen de *Telvîh*'in itirazları veya takrirleri müellifin bu düzeltmeleri yapmasında etkili olmuştur. Genel olarak eserde *Tenkîh*'in Pezdevî'den tevarüs ettiği Hanefî usul düşüncesinin temel kabulleri devam ettirilmiştir. Yine *Tenkîh*'in deliller ve hükümler şeklindeki taksimi,

⁸⁵ Eserin sadece bir kısmını ihtiva eden nüshalara bu tabloda yer verilmemiştir. Bu nüshalar şunlardır: Beyazıt Kütüphanesi, B8914, 112-138; Süleymaniye Kütüphanesi, Gelibolulu Tahir, 58, 160b-175a; Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 474, 84a-119b.

⁸⁶ Mesela bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 28a, 41a, 49a, 81b.

lafzın mana ifade etmesi ile hüküm ifade etmesi şeklindeki ayrımı ve Debûsî’den tevarüs edilen dörtlü lafız taksimleri korunmuştur. Bununla birlikte müellif, bazı konuları ya takdim-tehir etmiş ya esere yeni konu eklemiş ya da eserden konu çıkarmıştır. Yine *Tenkîh*’teki rükün, bab, fasıl ve mesele şeklindeki başlıklandırma ve iç atıflar bu eserde de sürdürülmüştür. Esasen Kemalpaşazâde her ne kadar Sadrüşşerîa’nın ibarelerini tashih etmiş olsa da *Tenkîh*’in aslı olması itibariyle dolaylı olarak *Usûlü’l-Pezdevî*’nin ibarelerini de önemli ölçüde tashih etmiş olmaktadır.

Müellif şerhte *Tavzîh*’i esas almış;⁸⁷ bunun yanında *Telvîh*’ten de istifade etmiş ve Teftâzânî’nin takrir ve tevcihlerini birebir naklederek ya da özetleyerek şerhe taşımıştır. O, *Telvîh*’i kaynak olarak kullandığını çoğunlukla belirtmezken bazı yerlerde bunu tasrih eder veya konunun detayı için *Telvîh*’e yönlendirme yapar.⁸⁸ Yer yer bu iki eserdeki bilgileri tashih eder ve tutarsızlıklara işaret eder. Öyle ki Sadrüşşerîa’nın, atıfların hangi kelime veya cümleye raci olduğuna dair ifadelerini dahi tashih eder.⁸⁹ Yine *Tenkîh*’te olduğu gibi *Tavzîh* ve *Telvîh*’in ibarelerini de çoğu yerde tağyir eder. Kemalpaşazâde; metin, şerh veya minhüvât notlarında Sadrüşşerîa’nın ya da Teftâzânî’nin bazı görüşlerini “kîle” ifadesiyle aktararak bunları zayıf gördüğüne işaret eder. Bazı noktalarda *Tenkîh* metnini şerhe; *Tavzîh*’in ibarelerini de metne dahil ederek değişiklik yapar. Müellif, Sadrüşşerîa’nın metin-şerh tertibini de kimi yerlerde değiştirir. O, Sadrüşşerîa’nın şerhte değinmediği meselelere temas ederken; yer yer *Tavzîh*’te konunun uzatılıp detaylandırıldığını ve konunun anlaşılmasında bunun katkısı olmadığını ifade eder ve konuyu özetleyerek açıklar.⁹⁰ Bazen de konunun detayına girmez ve okuyucuyu kelim, fıkıh ve tefsir kitaplarına yönlendirir.⁹¹ Bütün bunların yanında eser bir bütün olarak müellifin ilmi ve fikri çabasının mahsulü olan yorum ve katkılarını da ihtiva etmektedir. Nitekim, usul tarihinde ilk defa kendisinin dile getirdiğini düşündüğü özgün yorum ve katkılarına derkenârda işaret eder.⁹² Yine eserdeki klasik mantık ve münazara dilinin *Tavzîh*’ten daha ileri seviyede olduğu görülmektedir. Bu konuda Sadrüşşerîa ve Kemalpaşazâde’nin yetişmiş olduğu ilmi ortamın farklı oluşu bir etken olarak

⁸⁷ Eserde tıpkı aslı *Tavzîh*’te olduğu gibi memzûc şerh yöntemi benimsenmiştir. Klasik dönem şerh yazımında şekil açısından takip edilen yöntemler için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/119-120.

⁸⁸ Mesela bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 73a, 92a, 145a.

⁸⁹ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 35a, 76b, 186a, 205a.

⁹⁰ Mesela bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 127b.

⁹¹ Mesela bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 31a, 117b.

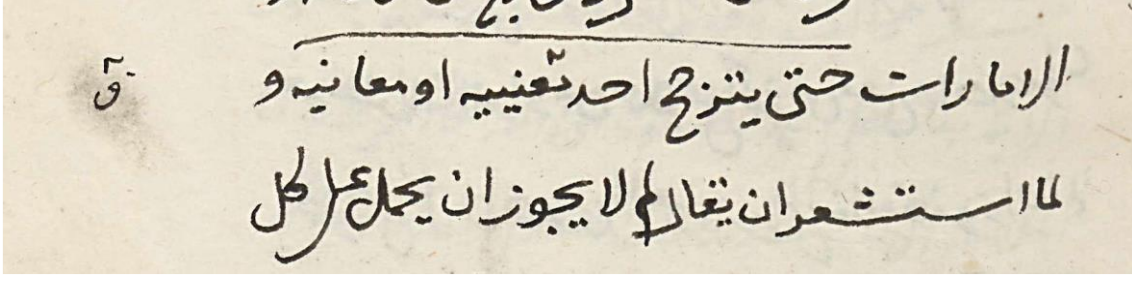
⁹² Mesela bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 13b, 58a. “هذا ما سنع للخطر الفاتر، “فافهم هذه الدقيقة فإنها مما وقفنا باستخراجها” “وقد خلا عنه الدفاتر

zikredilebilir. Zira Osmanlı ilim muhitinde bu ilimlerin yoğun ve ileri seviyede okutulduğu bilinen bir husustur. Son olarak metin, şerh ve minhüvât ile beraber eserin *Tavzîh*'e kıyasla daha hacimli olduğunu söyleyebiliriz.

Kemalpaşazâde; *Tenkîh*, *Tavzîh* veya *Telvîh*'te hatalı gördüğü ifadelerin veya argümanların niçin hatalı olduğuna dair gerekçeleri, bazen kısa bazen de uzun bir şekilde açıklar. Bu açıklamalarını çoğunlukla minhüvât notlarında yapmakla beraber bazen de doğrudan şerhte yapar ve bu gibi yerlerde Osmanlı âlimlerinde sık karşılaştığımız seci üslûbuna başvurur.⁹³ Müellif ibareleri değiştirdiğinde veya ekleme/çıkarma yaptığında “*Tenkîh/Tavzîh* sahibinin dediği gibi demedi, çünkü” diyerek gerekçesini serdedir. Kemalpaşazâde bu gibi yerlerde bazen *Tenkîh*'in lafızlarını sehven *Tavzîh*'e, *Tavzîh*'in lafızlarını ise *Tenkîh*'e nispet ederek Sadrüşşerîa'ya itiraz yöneltir. Bu durumun ortaya çıkmasında kullandığı *Tavzîh* nüshasında metin-şerh ayırımı farklı olabileceği gibi iki eserin aynı müellife ait olması sebebiyle bu şekilde bir kullanımı sakıncalı görmemiş olabilir. Ayrıca bazen metne müdahalede bulunduğu halde bu duruma işaret etmez veya işaret ettiği halde herhangi bir gerekçe zikretmez.

Müellif, her üç eserin ibarelerini değiştirdiğinde veya herhangi bir ekleme/çıkarma yaptığında söz konusu değişikliğe işaret etmek için sayfa kenarlarına ya da ilgili ibarenin üzerine rumuz koymuştur. Bununla birlikte bazı yerlerde kelime değişikliği yapar ve orijinal ifadeyi hâmişe rumuz belirtmeden yazar. O, *Tenkîh* metninde farklı olan yerleri belirtmek için hâmişte “ق” rumuzunu; *Tavzîh*'te farklı olan yerleri belirtmek için “ض” rumuzunu; *Telvîh*'te farklı olan yerlere işaret etmek için ise “ح” rumuzunu kullanmıştır. Örneğin aşağıdaki görselde görüldüğü gibi müellif, “معنييه أو” ibaresinin *Tenkîh* metninde bulunmadığını ifade etmek için hâmişte “ق” rumuzunu kullanmıştır.

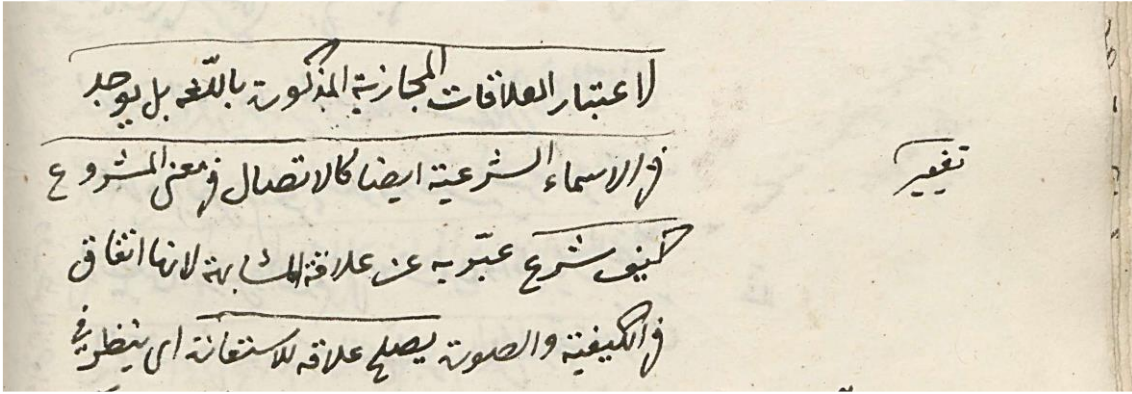
⁹³ Buna “فقال ما قال فماذا بعد الحق إلا الضلال” ve “لم يدرك أن للساقط لاقطاً، وفي ورائه ناقدًا” cümlelerini örnek olarak zikredebiliriz. bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 50b, 60a.

Görsel 2: Tenkîhu'l-Usûl'e Yapılan Eklemeler

Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 630, 28a.

Yine müellif *Tenkîh*, *Tavzîh* veya *Telvîh*'te herhangi bir değişiklik yapmışsa bu farklılığı hâmişte yazdığı “tağyir” lafzıyla belirtir. Fakat bu gibi yerlerde hangi eserin metninde tağyir yapıldığını anlayabilmek için bu eserlerle karşılaştırma yapılmalıdır.

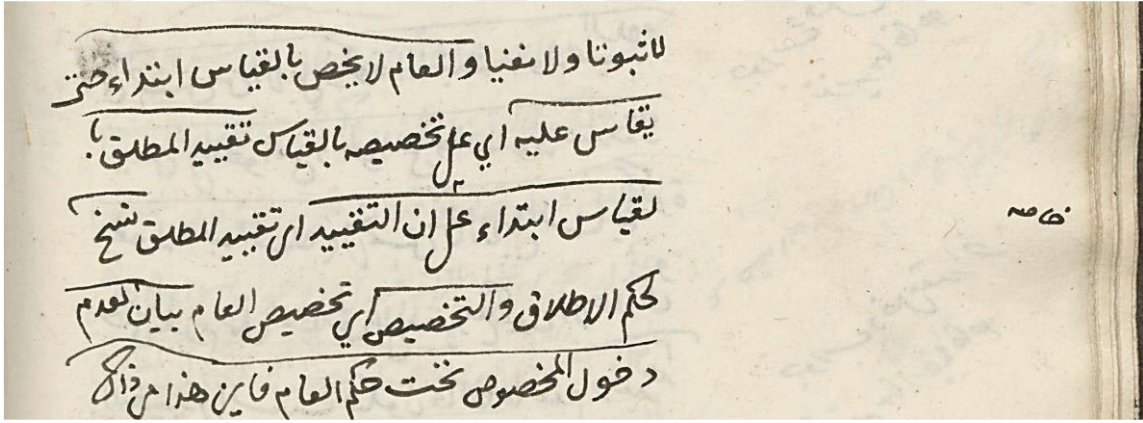
Görsel 3: Tenkîhu'l-Usûl'de Yapılan Değişiklikler

Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 630, 27b.

Kemalpaşazâde, mukaddimede “irfan semasının dolunayı” olarak tavsif ettiği Sadrüşşerîa'ya eser içerisinde “musannif”, “sahibü't-Tenkîh” veya “sahibü't-Tavzîh” şeklinde atıf yaparken; Teftâzânî'ye “sahibu't-Telvîh”, “Sa'd”, “Sa'deddîn” ya da “el-Fâzılı't-Teftâzânî” şeklinde atıf yapar. Birinci dereceden muhatabı Sadrüşşerîa olmakla beraber müellif, bu iki isme yoğun olarak bazen açık bazen örtük bir şekilde ve bazı noktalarda sert bir dille eleştiriler yöneltir. İsim tasrih etmeksizin “Her kim şöyle zannettiye hata etmiştir” veya “Bundan gafil olan kimse şöyle demiştir” gibi ifadelerin genel olarak muhatabı Sadrüşşerîa veya Teftâzânî'dir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Telvîh*'e de *Tenkîh*'in yarısı kadar itiraz ve reddiye yapılmıştır. Kemalpaşazâde, kimi zaman Teftâzânî'nin Sadrüşşerîa'ya yaptığı eleştirilerine katılıp bunları doğrudan naklederken bazen Teftâzânî'nin itirazlarına karşı onu savunur ve görüşlerinin gerekçelerini izah eder. Müellif tashih ve eleştirilerini yaparken “زعم”, “وهم”, “غفل”,

”لا وجه له“، ”لا يجدي“، ”قال ما قال“، ”لم يقل“، ”فيه ما فيه“، ”فيه دخل“، ”لم يصب“، ”تعسف“، ”توهم“، ”خطب“، ”ارتكب شططاً وركب غلطاً“، ”خاط“، ”خط“ ve ”لا تمشية“ gibi ifadeleri sık sık kullanır. Ayrıca müellif; Pezdevî,⁹⁴ Zemahşerî (ö. 538/1144),⁹⁵ Sekkâkî (ö. 626/1229),⁹⁶ İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249),⁹⁷ Beyzâvî (ö. 691/1292),⁹⁸ Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355),⁹⁹ Seyyid Şerîf el-Cürçânî¹⁰⁰ gibi otorite isimlere atıf yapıp eleştiriler yöneltmiş;¹⁰¹ Osmanlı âlimlerinden herhangi bir isme ise görebildiğimiz kadarıyla bir itirazda bulunmamıştır. Sonuç olarak eserdeki baskın eğilimin tashih ve eleştiri yönünde olduğunu söyleyebiliriz.

Eserle ilgili dikkat çekmek istediğimiz hususlardan bir diğeri de Kemalpaşazâde'nin hâmişte ”hâssa“ (خاصة) diyerek yazdığı notlardır.¹⁰² Muhtemelen bu kavramla, zikrettiği meselenin başta *Tenkîh*, *Tavzîh* ve *Telvîh* olmak üzere daha önce herhangi bir kitapta ele alınmadığını ve kendine has bir düşünce olduğunu belirtmektedir.¹⁰³

Görsel 4: Kemalpaşazâde'nin Kendisine Ait İfadeleri Belirtmesi

Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 630, 27b.

⁹⁴ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 41a, 53b.

⁹⁵ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 160b.

⁹⁶ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 77b.

⁹⁷ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 60b, 69a.

⁹⁸ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 33b, 48a, 74a.

⁹⁹ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 74a.

¹⁰⁰ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 46a, 90b, 95a.

¹⁰¹ Kemalpaşazâde, hemen hemen bütün eserlerini bu eleştirel üslûp ile kaleme almış ve birçok âlime itiraz yöneltmiştir. Esasen bu eleştirel tavrın Osmanlı âlimlerinin eserlerinin karakteristik özelliği olduğu söylenebilir. Nitekim Çelik, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf'in eserlerinde birbirlerine ve çağdaşlarına yönelttikleri eleştirilerin Osmanlı âlimleri için örneklik teşkil etmiş olabileceğini söyler. bk. Çelik, *XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri*, 68-69.

¹⁰² bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Murad Molla, 630), 27b, 122a, 123b, 127b, 135a, 136b, 231b, 254a, 362a.

¹⁰³ Bu kavramın ne zaman kullanılmaya başladığı ve kendisiyle tam olarak ne kastedildiği ayrıca araştırılmalıdır. Görebildiğimiz kadarıyla Taşköprülüzâde ve Fudayl Çelebi de eserlerinde aynı kavramı kullanır. bk. Taşköprülüzâde, *Risâle fî tahkîki ta'rîfi Sâhibi'l-Mevâkıf ilme'l-keîlâm* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3263), 126b-137a; Fudayl Çelebi, *Tevsî'u'l-vüsûl şerhu Tenvî'i'l-usûl* (Tire Necip Paşa Kütüphanesi, 192), 22, 38, 404.

Minh v t: Müellifin Notları

Eserle ilgili bilgilere son vermeden önce Osmanlı telifinde sık rastlanan ve bu eserde de yoğun bir şekilde bulunan minh v t notları hakkında bilgi vermek istiyoruz. Minh v t kelimesi “ondan” anlamındaki “minhu” kelimesinin  o ulu olup müellife ait notları ifade etmektedir. Bu notlar bizzat müellif tarafından yazılmakla beraber dersteki takrirlerinden hareketle öğrencileri tarafından veya müellifin başka bir eserine dayanarak müstensih/okuyucu tarafından da yazılmaktadır.¹⁰⁴

Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif bu eserde 1800’den fazla not yazmıştır. Hatta bu notlar için de not yazd ı yerler bulunmaktadır. Müellifin notları bazen tek kelime kadar kısa olabildiği gibi bazen de bir sayfa hacminde olmaktadır. Çok kısa notların sonunda “minhu” kaydı bulunmaz. Bu notlar  erh bi’l-kavl (kavluh ) yöntemiyle yazılmadı ı için metinde ilişkili olduğu yerin kolaylıkla tespit edilemediğini ifade etmeliyiz. Eserde bulunan minh v t notlarının içeriği ve işlevleri genel hatlarıyla şunlardır:

- *Tenk h*, *Tavz h* veya *Telv h*’in ibaresinin de i tirildi ine işaret edilir ve bir gerekçe zikredilmez.
- *Tavz h* veya *Telv h*’teki lafzın/cümlenin veya argümanın tercih edilmemesinin gerekçesi belirtilir.
- *Tenk h* veya *Tavz h* metninin tertibinde takdim-tehir yapılmışsa buna işaret edilir.¹⁰⁵
- *Tenk h*, *Tavz h* veya *Telv h*’teki ibare de i tirilince minh v t notunda bu metinlerdeki ifade iktibas edilir ve sonrasında “fihi m  fih” denilerek o ifadenin problemlili olduğu  ma edilir.
- Metin veya  erhte kapalı bir husus varsa açıklanır veya bir itiraz yöneltir.
- Bazen fazladan bilgi verilir. Örneğin  erhte zikredilen bir görüş desteklemek için dil, tefsir ve fık  kitaplarından iktibas yapılır ya da metinde geçen kelimelerin sözlük anlamları verilir.¹⁰⁶
- Eklenen yeni ibare/bilgi/mesele *Tenk h* ve *Tavz h*’te geçmiyorsa buna dikkat çekilir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Adam Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*,  ev. Ali Benli - M. Cüneyt Kaya ( stanbul: Klasik Yayınları, 2020), 118; * SAM Tahkikli Ne ir Kılavuzu*, haz. Okan Kadir Yılmaz ( stanbul - Ankara:  SAM Yayınları - TDV Yayınları, 2023), 111.

¹⁰⁵ Mesela bk. Kemalpa az de, * erhu Ta y ri’t-Tenk h* (Atıf Efendi, 659), 3a, 110b.

¹⁰⁶ Mesela bk. Kemalpa az de, * erhu Ta y ri’t-Tenk h* (Atıf Efendi, 659), 20a, 119a, 120b, 121a, 138b, 216a.

¹⁰⁷ Mesela bk. Kemalpa az de, * erhu Ta y ri’t-Tenk h* (Atıf Efendi, 659), 40a, 80a, 159b.

- Sadrüşşerîa'nın ilk defa kendisinin dile getirdiğini iddia yerlere itiraz edilir ve bu düşüncenin daha önce kimin tarafından ifade edildiği belirtilir.¹⁰⁸

Aşağıdaki tabloda minhüvât notlarında sık sık görülen reddiye kalıplarına ve bunların eserde kaç defa geçtiğine yer verilmiştir. Fakat tabloda zikredilen bu ifadeler üzerinden yapılan eleştiri sayısının bu kadarla sınırlı olmadığı, bunların dışında da birçok şekilde eleştiri yapıldığı bilinmelidir. Hatta eserde, tabloda belirtilen rakamların yaklaşık iki katı tashih ve eleştiri yapıldığını söyleyebiliriz. Ancak diğer ifadeler süreklilik göstermediği ve çok farklı şekillerde ifade edildiği için tabloda bunlara yer verilememiştir.

Tenkîh	Sayı	Tavzîh	Sayı	Telvîh	Sayı
رد لصاحب التنقيح	136	رد لصاحب التوضيح	70	رد لصاحب التلويح	121
رد لما في التنقيح	15	رد لما في التوضيح	2	رد لما في التلويح	10
تغيير لتحريز التنقيح	107	تغيير لتحريز التوضيح	16	تغيير لتحريز التلويح	1
رد آخر لصاحب التنقيح	4	تغيير لتحريز التوضيح وترتيبه	1	رد آخر لصاحب التلويح	5
... أهمله صاحب التنقيح	10	أهمله صاحب التوضيح	3	-	-
رد للتنقيح	6	رد للتوضيح	3	اندفع ما في التلويح	20
دخل لصاحب التنقيح	6	دخل لصاحب التوضيح	3	-	-
... وإن خفي على صاحب التنقيح	5	... وإن خفي على صاحب التوضيح	7	... وإن خفي على صاحب التلويح	8
تغيير	20	تغيير	3	-	-
رد آخر له	4	رد آخر له	3	رد آخر له	8
لم يقل... كما قاله صاحب التنقيح	34	لم يقل... كما قاله صاحب التوضيح	6	لم يقل... كما قاله صاحب التلويح	2
Toplam	347	Toplam	117	Toplam	175

Tablo 3: Minhüvât Notlarında Geçen Reddiye Kalıpları ve Sayısı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹⁰⁸ Mesela krş. Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 222-223; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 39b.

1.2.7. Esere Yöneltilen Eleştiriler

Müstakil olarak *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'e reddiye yapmak amacıyla yazılmış herhangi bir esere rastlamadık. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Kâtib Çelebi, Saçaklızâde (ö. 1145/1732) ve son dönem Osmanlı âlimlerinden Seyyid Bey (ö. 1925) mezkur eser hakkında olumsuz kanaatlerini serdetmişlerdir. Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zunûn*'da, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'e iltifat edilmediğini, eserin aslının ilgi görmeye devam ettiğini ve bu eserin ise rağbet görmediğini belirtir.¹⁰⁹ Yine Saçaklızâde *Tertîbü'l-'ulûm* adlı eserinde *Tenkîh* ve şerhinde problemlerin olduğunu belirttikten sonra Kemalpaşazâde'nin bunları ıslah ettiğini; fakat bu ıslahın çok faydalı olmadığını zikreder.¹¹⁰ Seyyid Bey ise Kemalpaşazâde'nin söz konusu eserini, *Tenkîh* gibi önemli bir kitabı itibardan düşürmek amacıyla telif ettiğini ve iyi niyet taşımadığından dolayı diğer eserleri gibi bu eserin de rağbet görmediğini ifade eder.¹¹¹

Bazı modern çalışmalarda da yer verilen bu kanaatler,¹¹² eser hakkında fikir sahibi olmayanlar açısından ön yargılı bir bakışın oluşmasına neden olabilir. Bundan dolayı esere dair yapılan bu değerlendirmeleri irdelemek ve bunların muhtemel sebepleri üzerinde durmak istiyoruz. Öncelikle Seyyid Bey'in, herhangi bir gerekçe belirtmeksizin eserin *Tenkîh*'i itibardan düşürmek amacıyla yazıldığı ve iyi niyet taşımadığı şeklindeki iddiasını ele alalım. Muhtemelen müellifin itirazlarını serdederken kullandığı sert dili ve aşırı vurgulu ifadeleri eser hakkında bu şekilde bir kanaat oluşturmuştur. Fakat Kemalpaşazâde sadece bu eserinde değil; neredeyse bütün müellefatında bu eleştirel dili kullanmaktadır.¹¹³ Ayrıca Seyyid Bey'in, müellifin *Tenkîh*'e karşı olumsuz bir tavrı

¹⁰⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 3/44.

¹¹⁰ Muhammed b. Ebû Bekir el-Mar'asî Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'ulûm*, thk. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988), 158.

¹¹¹ Mehmed Seyyid, *Medhal* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 59.

¹¹² Örneğin bk. Özen, "Tenkîhu'l-Usûl"; Çelik, "Osmanlı'da Usûl-i Fıkıh Geleneği Üzerine İzlenimler", 1/244; Kâşif Hamdi Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hâdimî Örneği* (İstanbul: Mizan Yayınevi, ts.), 47.

¹¹³ Nitekim Kızıl Molla (ö. 983/1575), Kemalpaşazâde'nin çoğu eserini cedel ve eleştiri üslubuyla kaleme aldığını; onun, zeki talebelere tartışmanın ve inatçı hasmı ilzam etmenin yollarını öğretmek için bu yönteme başvurduğunu ifade eder. bk. Kızıl Molla, *Terğîbü'l-lebîb* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1075), 2a. Ayrıca klasik dönemde âlimlerin birbirlerine yaptıkları eleştirilerde bu sert ifadelerin ve üslûbun örneklerini görmek mümkündür. Mesela Seyyid Şerîf el-Cürcânî, "kelam ilmi mantığa ihtiyaç duyar" sözünden dolayı "buna ancak filozof ya da filozofların artıklarıyla geçinen sözde filozof biri cesaret edebilir" diyerek Teftâzânî'yi ağır bir şekilde eleştirmiştir. Yine Molla Hüsrev'in Sadrüşşerîa, Teftâzânî ve Kadı Burhâneddin'i; Carullah Efendi'nin Kuhistânî'yi (ö. 962/1555) sert ifadelerle eleştirdiği söylenmiştir. bk. es-Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî (son) (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998), 1/65; Davut İltâş, "Osmanlı'da Fıkıh Usûlü

olduğu izlenimi veren iddiasının şu iki hususla çeliştiğini söyleyebiliriz: Öncelikle Kemalpaşazâde, daha önce de zikrettiğimiz üzere eserin mukaddimesinde *Tenkîh*'in ve Sadrüşşerîa'nın otoritesini sarıh bir şekilde ifade etmiş; kitabı ıslah ederek daha üst bir seviyeye çıkarmak istediğini îma etmiştir. İkinci olarak o, Tefâtânî'nin bazı eleştirilerine karşı Sadrüşşerîa'nın görüşlerini savunmuştur.

Kemalpaşazâde'nin çalışmasının, eserin aslına gösterilen ilgiyi neden olumsuz yönde etkilemediğine gelince hatırlanacağı üzere *Tavzîh*'in, hâşiyesi *Telvîh* ile birlikte uzun yıllar Osmanlı medreselerinde bir ders kitabı olarak okutulduğundan bahsetmiştik. Sadrüşşerîa'nın eserinin ilgi görmesinde, Tefâtânî gibi otorite bir ismin esere yazmış olduğu hâşiyenin etkisi olduğu gibi eserin tedrise elverişli dilinin ve yapısının da önemli bir faktör olduğunu söyleyebiliriz. Doğal olarak Kemalpaşazâde'nin eserinin de medrese müfredatında yer bulabilmesi için bu niteliğe yani ders kitabı olmaya uygun bir yapıya ve daha rafine bir dile sahip olması beklenir. Oysa *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* incelendiğinde, üslûbu ve yazım tarzı ile tedris kitabı olmaya elverişli olmadığı görülecektir. Zira eser, okuyucuyu yoran ve akıcı olmayan ağdalı bir dile ve takibi zor bir tertibe sahiptir. Cümlelerin nerede bittiği, haberin nerede geldiği, şartın cevabının hangi kelime olduğu vb. hususlar güçlkle anlaşılmaktadır. Yine isim belirtilmeksizin yapılan itirazların kime râci olduğunu veya isim zikredildiği halde hangi mesele bağlamında eleştiri yöneltildiğini, *Tavzîh* ve *Telvîh*'e müracaat etmeksizin kavramak çok zordur. Bunların yanında, minhüvâtın metindeki yeri ile irtibatı kurulmadığı için bu notların hangi meseleye/cümleye ait olduğunu anlamak da eserden istifadeyi zorlaştıran bir başka sebeptir.¹¹⁴ Dolayısıyla eserin, *Tavzîh*'in yerini alamamasının ve medrese müfredatına girememesinin nedeni olarak muhteva ve eleştirilerin zayıflığını değil; Yığın'ın da ifade ettiği gibi¹¹⁵ eserin üslup ve yöntemini göstermenin daha doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz.¹¹⁶ Saçaklızâde'nin yapılan ıslahı yeterli görmemesi de eserin zikrettiğimiz

Çalışmaları ve Molla Hüsrev'in Mirkât ve Mir'ât'ı", *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh*, ed. Mürteza Bedir vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2022), 101-102; İmam Rabbani Çelik, "Molla Hüsrev'in Telvîh Hâşiyesi", *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh*, ed. Mürteza Bedir vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2022), 61; Özgür Kavak, "Çok Boyutlu Bir Telif Türü Olarak Hâşiyeler: Veliyyüddin Carullah Efendi'nin Fıkıh Notları ve Câmî'u'r-rumûz Hâşiyesi", *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh*, ed. Mürteza Bedir vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2022), 218-219.

¹¹⁴ Sadece *Tağyîri't-Tenkîh* metni söz konusu olduğunda bu problemlerin bulunmadığını söyleyebiliriz.

¹¹⁵ Yığın, "Fıkıh Usulünü Eleştirmek: İbn Kemal'in Kitab'ın (Kur'an) Mana İfade Etme Biçimleri Üzerinden Sadrüşşerîa Eleştirisi", 259-260.

¹¹⁶ Nitekim Molla Fenârî'nin *Fusûlü'l-bedâ'iyi* isimli eseri de üst seviye bir metin olduğu halde muhtemelen dilinin zorluğu, geniş hacmi vb. sebeplerle medreselerde çok fazla tercih edilmemiştir. bk. Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl*, thk. Davut İltaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024), 1/33-35.

problemlere sahip bu yapısından kaynaklanıyor olabilir. Nihai tahlilde *Tavzîh*, bütün kusurlarına rağmen *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'e nispetle ders kitabı olmaya daha elverişli olmasından dolayı kendisine gösterilen ilginin azalmaması gayet doğaldır.

Bununla beraber eserin hiç ilgi ve rağbet görmediği şeklindeki kanaate farklı açılardan cevap verebiliriz. Öncelikle esere gösterilen ilgiyi yapılan atıflar üzerinden takip etmek mümkündür. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*; bazı fıkıh, fıkıh usulü, sarf, nahiv ve mantık eserlerinde gerek itirazlarına cevap vermek gerekse içerdiği başka hususlara yer verilmek suretiyle kaynak olarak kullanılmıştır.¹¹⁷ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Haskefî (ö. 1088/1677) *İfâdatü'l-envâr*,¹¹⁸ İbn Âbidîn *Nesemâtü'l-eshâr*,¹¹⁹ Mehmed (?) *Ta'likât ala Telhîsi't-Tenkîh*¹²⁰ ve Güzelhisârî (ö. 1253/1837) *Menâfi'u'd-dekâ'ik fî şerhi Mecâmî'i'l-hakâ'ik*'in¹²¹ mukaddimesinde *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'i kaynak olarak kullanıldığını zikretmiş ve esere birçok atıf yapmıştır. Bunun yanında Kemalpaşazâde'nin muasırlarından olan Çivizâde *Risâle 'ale't-Telvîh fî Fasli't-Ta'n* adlı risalesinde;¹²² Muslihuddin Mustafa Sürûrî Çelebi (ö. 969/1562) *Telvîh hâşiyesinde*;¹²³ Dede Cöngî (ö. 975/1567) *Hâşîye 'alâ Şerhi'l-İzzî fî't-tasrîf li't-Teftâzânî* isimli eserinde;¹²⁴ Fudayl Çelebi *Tevsî'u'l-vüsûl şerhu Tenvî'i'l-usûl*'de,¹²⁵ Kuşadalı (ö. 1085/1674 [?]) *Netâicü'l-efkâr* ve *Hâşîye ala İmtihânî'l-ezkiyâ* isimli nahiv eserlerinde;¹²⁶ Hasanpaşazâde (ö.

¹¹⁷ Çavuş, mukaddimede sözlük anlamında kullanılan “et-tağyîr” kelimesinden hareketle olsa gerek Hasan Kâfî Akhisârî'nin (ö. 1024/1615) *Şerhu Semti'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl* adlı eserinde *Tağyîrü't-Tenkîh*'i kaynak olarak kullandığını ileri sürmüştür. Akhisârî'nin eseri incelendiğinde iki eser arasında herhangi bir ilişki bulunmadığı tespit edilmiştir. bk. Çavuş, *Hanefî Fıkıh Usulü Metinlerinde Sünnet ve Osmanlı Usul Eserlerine Yansıması*, 183.

¹¹⁸ Haskefî, *İfâdatü'l-envâr ala Usûli'l-Menâr*, thk. Muhammed Berekât (İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 1443/2022), 61, 198, 311, 350, 439, 447.

¹¹⁹ İbn Âbidîn, *Nesemâtü'l-eshâr*, 82, 103, 112, 117, 154, 155, 157, 166, 167, 172, 514, 572, 573, 757, 758, 761, 861, 897, 931, 933.

¹²⁰ Mehmed (?), *Ta'likât ala Telhîsi't-Tenkîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 497), 1b.

¹²¹ Güzelhisârî, *Menâfi'u'd-dekâ'ik*, 3, 174, 177, 178, 179, 180, 204, 216, 219, 230, 258, 300.

¹²² Bu risalenin sebep-i telifi için bk. Ayşe Zişan Furat, “Fetih Sonrası Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenmesi”, *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ömer Mahir Alper - Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 25-26.

¹²³ Sürûrî Çelebi, bu eserinde Kemalpaşazâde'nin eleştirilerini “müteahhiründen bazıları dedi ki” şeklinde isim vermeden zikreder ve bunlara cevap verir. Örneğin bk. Sürûrî Çelebi, *Hâşîye ale't-Telvîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 648), 14a. Ayrıca hâşîye hakkında detaylı bilgi için bk. İmam Rabbani Çelik, “The Legacy of a Literary Man in Islamic Legal Theory: Sürûrî Chalabî's Criticisms in His Super-Commentary on al-Talwîh and His Arguments”, *İlahiyat Studies* 13/1 (Haziran 2022), 9-45.

¹²⁴ Dede Cöngî, *Hâşîye 'alâ Şerhi'l-İzzî*, 133, 139, 443.

¹²⁵ Fudayl Çelebi, *Tevsî'u'l-vüsûl şerhu Tenvî'i'l-usûl* (Tire Necip Paşa Kütüphanesi, 192), 87, 91, 199, 243.

¹²⁶ Mustafa b. Hamza Adalı, *Netâ'icü'l-efkâr* (İstanbul: Dârü's-Sirâc, 1440/2019), 74; a.mlf., *Hâşîye ala İmtihânî'l-ezkiyâ*, thk. Yesâr Sâiyir el-Habîb (Beyrut: Dârü Tahkîki'l-ilm, 2021), 137.

1194/1780) *Fethü'l-vehhâb fî şerhi Risâleti'l-Âdâb* adlı münazara eserinde;¹²⁷ Ezher şeyhi Hasan Attâr (ö. 1250/1834), Celâleddin el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) *el-Bedrü't-tâli' fî halli Cem'i'l-cevâmi* adlı eserine yazdığı hâşiyede;¹²⁸ İbn Âbidîn *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*'da;¹²⁹ Eskicizâde *Şerhu'l-Emsile*'de¹³⁰ ve son dönem Osmanlı âlimlerinden Ali Haydar Efendi (ö. 1935) *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* isimli eserinde¹³¹ *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'e atıf yapmıştır. Bu atıflardan hareketle eserin, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar okunmaya devam ettiğini ve kaynak olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Bunun yanında el yazma nüshalarının sayısı da eserin okunma oranı hakkında bize fikir verecektir. Toplamda yüzden fazla nüshasının bulunması *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'in ilgiye mazhar olduğunu göstermektedir.¹³² Fakat istinsah kaydı bulunan nüshalardan hareketle bu ilginin 16. yüzyılda yoğun bir şekilde kendini gösterdiğini ve 18. yüzyılın sonlarına doğru azalarak devam ettiğini belirtmeliyiz. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'e olan ilginin azalmasında eserin yukarıda zikrettiğimiz nevi şahsına münhasır yapısı etkili olmuş olabileceği gibi zaman içerisinde *Tavzîh* yerine *Mir'âtü'l-usûl* ve *Mecâmi'u'l-hakâ'ik* gibi eserlerin daha fazla okunmaya başlaması ve şerh çalışmalarının bu eserler üzerinden yürütülmesi de etkili olmuş olabilir. Zira 15. ve 16. yüzyıllarda yoğun bir şekilde *Telvîh*'e hâşiyeler yazılırken *Mir'ât*'a herhangi bir hâşiyeler yazılmadığını; 17. yüzyılda ise tam tersi bir durumun söz konusu olduğunu görmekteyiz.¹³³ Dolayısıyla *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'in okunma oranının bir yönüyle de *Tavzîh*'in ve *Telvîh*'in gördüğü ilgiyle doğru orantılı olduğu söylenebilir.

Bu bölüme son verirken Kemalpaşazâde'nin eserinin *Tavzîh* karşısında hangi konumda değerlendirilmesi gerektiğine dair kanaatimizi belirtmek istiyoruz. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*, tashih iddiası taşımakla beraber bir yönüyle de eleştiri ve cevap metni olması bakımından *Tavzîh* ve *Telvîh*'in mesâilini bilmeyenler için birçok husus kapalı kalmakta ve müellifin kastı kavranamamaktadır. Zira müellif birçok noktada Sadrüşşerîa'nın ve

¹²⁷ Hasanpaşazâde, *Fethü'l-vehhâb fî şerhi Risâleti'l-âdâb*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdi (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1439/2018), 73.

¹²⁸ Hasan Attâr, *Hâşiyeler 'alâ Şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/3, 2/33, 2/240.

¹²⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/91, 1/341.

¹³⁰ Eskicizâde, *Şerhu'l-Emsile* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1286), 136.

¹³¹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* (İstanbul: DİB Yayınları, 2017), 4/2971.

¹³² Kemalpaşazâde'ye yakın bir dönemde yaşamış olan Kefevî (ö. 990/1582) de onun bütün eserlerinin meşhur olduğunu ve elden ele dolaştığını ifade eder. bk. Kefevî, *Ketâ'ibü'l-âmi'l-ahyâr*, 4/392-393.

¹³³ bk. Çelik, "Osmanlı'da Usûl-i Fıkıh Geleneği Üzerine İzlenimler", 1/245, 246, 248.

Teftâzânî'nin görüşlerini aktarmadan onlara reddiye yapmaktadır. Yani müellifin, *Tavzîh* ve *Telvîh*'in meselelerinin bilindiği kabulüyle bu eserini telif ettiği gibi bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Nitekim eserin yazıldığı tarihsel ve kurumsal bağlama baktığımızda medrese talebeleri başta olmak üzere hitap kitlesinin bu niteliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kanaatimizce Kemalpaşazâde'nin çalışması, *Tavzîh* ve *Telvîh* okuyanların ve bu eserlerin mesâiline vakıf olanların müracaat ettiği bir ihtisas kitabı fonksiyonu görmüş ve bireysel okumaların merkezinde yer almıştır.¹³⁴ Sonuç olarak eser, *Tavzîh* ve *Telvîh* okuyanlar tarafından mütalaa edilmedikçe¹³⁵ veya tersinden ifade edecek olursak eseri okuyanlar *Tavzîh* ve *Telvîh*'e müracaat etmediği takdirde tam anlamıyla istifadeye medar olamayacağını söyleyebiliriz. Bundan dolayı *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'i, *Tavzîh*'in alternatifi olarak değil; onun tamamlayıcısı olarak görmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

¹³⁴ İlimler tasnifine dair bazı manzum eserlerde geçen “Ba ‘dehu *Tavzîh* ve *Telvîh* oku ey hûb-hisâl/Hem ana Hasan Çelebi ile tut İbn Kemal” beytini referans alan Okur, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'in *Tavzîh* ve *Telvîh* yanında yardımcı kitap olarak tavsiye edildiğini söyler. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi bu eserin yardımcı kitap olarak okunması fikrine katılmakla birlikte beyitte geçen “İbn Kemal” lafzı ile öncelikli olarak onun *Telvîh* hâşiyesinin kastedilmesi bizce daha doğrudur. Nitekim bazı *Telvîh* nüshalarının (Carullah Efendi 449) kenarlarına düşülen notlarda Kemalpaşazâde'nin hâşiyesinden yapılan iktibasların sonuna “İbn Kemal”, çalışmamıza konu eserinden yapılan iktibasların sonuna ise “Tağyîru İbn Kemal” yazılması da bu görüşümüzü desteklemektedir. bk. Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hâdimî Örneği*, 48. Aynı şekil de Furat da bununla *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'in kastedildiğini düşünmüş ve eserin medreselerde okutulduğunu ileri sürmüştür. bk. Ayşe Zişan Furat, *XV. ve XVI. YY.'larda Fatih ve Süleymaniye Medreseleri'nde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 113, 259; a.mlf., “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Okutulan Eserler”, 647.

¹³⁵ *Tavzîh* ve *Telvîh*'in bazı yazma nüshalarında *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'ten yapılan alıntılarının varlığı da eserin karşılaştırmalı okunduğunu göstermektedir. bk. Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh* (Carullah Efendi, 452), 16a, 102b, 134a, 137a, 140a, 150a; a.mlf., *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 615), 5b, 6a, 6b, 15b; a.mlf., *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 1304), 5a, 9a, 63a; Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *et-Telvîh ila keşfi hakâiki't-Tenkîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 449), 69b, 70b, 71a, 75b, 95b.

2. BÖLÜM: ESERDE ŞEKİL VE MUHTEVA BAKIMINDAN YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

لِكُلِّ جَوَادٍ كِبْرَةٌ، وَلِكُلِّ صَارِمٍ نِّيَّةٌ

Bu bölümde Kemalpaşazâde'nin Sadrüşşerîa ile aynı fikirde olduğu meseleler verili kabul edildiğinden bunlara ayrıca temas edilmeyecektir. Sadece onun eserde tam olarak ne gibi değişiklikler yaptığı, neleri problem olarak gördüğü ve Sadrüşşerîa ile Teftâzânî'ye ne gibi itirazlar yönelttiği, tarafımızdan seçilen temsil gücü yüksek örnekler üzerinden ele alınacaktır.

Eseri tümevarım yoluyla incelediğimizde müellifin yaptığı tashih, itiraz, yorum ve değişikliklerin yeknesak olmadığını, farklı şekillerde tezahür ettiğini tespit ettik ve bunlar arasında bir sınıflandırma yapmaya çalıştık. Fakat bu sınıflandırmanın göreceli olduğu; dolayısıyla başlıklar arasında tedahül/geçişlilik bulunabileceği bilinmelidir. Yani bir tashih veya eleştiri bir açıdan tanımı değiştirmeye örnek olurken bir başka açıdan lafzı kayıtlandırmaya veya bilgiyi tashihe örnek olabilir. Bundan dolayı birden fazla başlık altında zikredilebilecek bu gibi örnekleri, sınıflandırmada öne çıkan başlığın altında ele almayı tercih ettik.

Son olarak müellif, *Tenkîh* metninde yaptığı tağyir, hazf, ziyade, ihtisar, itiraz vb. işlemleri *Tavzîh* ve *Telvîh*'te de yaptığından dolayı her başlık altında *Tenkîh*'in yanında varsa bu iki esere yönelik tashih ve eleştirilere de yer verilmiştir.

2.1. Şekil Açısından Yapılan Değişiklik ve Eleştiriler

2.1.1. Konu Sistematikliğini Değiştirme

Örnek 1- Pezdevî, Kitap ve Sünnet delillerinin beyâna ihtimalli olduğunu; bundan dolayı bu delillerden sonra beyân konusunun ele alınması gerektiğini söyler. Sadrüşşerîa da *Tenkîh*'te onu takip eder ve bu konuyu Sünnet bahsinden sonra ele alır.¹³⁶ Buna mukabil Teftâzânî, beyânın Kitap ve Sünnet lafızlarında gerçekleşmesi bakımından âm, hâs, müşterek vb. konularla ortak olduğunu; ancak Sadrüşşerîa'nın selefe tabi olarak bu konuyu daha sonra ele aldığını belirtir.¹³⁷ Bu açıklamasıyla Teftâzânî'nin, beyân

¹³⁶ Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1437/2016), 464; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 404.

¹³⁷ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/44.

konusunun lafız bahisleri ile aynı bölümde incelenmesi kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

Kemalpaşazâde, Sadrüşşerîa'dan farklı olarak beyân konusunu Kitap bölümünde üçüncü lafız taksiminden sonra ele alır. Minhüvât notunda konunun yerini değiştirmesine gerekçe olarak Teftâzânî'nin değerlendirmesine benzer bir açıklama yapar. O, Sadrüşşerîa'nın, beyân bahsini Sünnet bölümüne dahil ettiğini; ancak bunun doğru olmadığını ifade eder. Zira beyân başlığı altında zikredilen konuların da Kitap ve Sünnet arasında ortak olan konulardan olduğunu; bu sebeple beyânın benzeştiği konularla beraber tek bir rükün içerisinde yani Kitap bölümünde zikredilmesi gerektiğini açıklar. Müellif, konuyu üçüncü lafız taksimi bağlamında incelemesinin gerekçesini ise şöyle izah eder: Müfesser lafzın nas ve zahir lafızlardan farkı beyân-ı tefsîre elverişli olmaması ve muhkem lafzın müfesser, nas ve zahir lafızlardan farkı da beyân-ı tebdîli kabul etmemesidir. Dolayısıyla bu konuların daha iyi anlaşılabilmesi için bu iki beyân türünün bilinmesine ihtiyaç vardır. Yine dördüncü taksimde ele alınacak olan iktizânın delâleti konusunun beyân-ı zarûret ile karıştırılmasını önlemek için beyân-ı zarûretin de bu konudan önce ele alınması daha uygundur.¹³⁸ Kemalpaşazâde'nin, beyân konusunun *Tenkîh*'teki yerini değiştirerek yaptığı eleştiride salt Teftâzânî'nin değerlendirmesinin etkili olduğunu söylemek eksik bir yorum olacaktır. Zira o, beyânın lafız taksimiyle olan ilişkisine temas etmekle beraber konunun işleneceği herhangi bir yer tayininde bulunmamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla beyânın üçüncü lafız taksimiyle ilişkilendirilerek ele alınması Kemalpaşazâde'ye özgü bir tercihtir.¹³⁹ Nihai tahlilde müellifin, konunun yerini değiştirerek *Tenkîh*'e yaptığı bu eleştiriyi dolaylı olarak *Usûlü'l-Pezdevî*'ye de teşmil edebiliriz.

Örnek 2- Sadrüşşerîa, *Pezdevî*'ye tabi olarak Sünnet başlığı altında sırasıyla haberin ittisali, râvi, râvinin şartları, inkıtâ', haberin mahalli, semâ, zabt ve tebliğin keyfiyeti, ta'n, ef'âlü'n-nebî, vahiy, şer'u men kablenâ ve taklîdü's-sahâbî konularını incelemiştir.¹⁴⁰ Kemalpaşazâde, bunlar arasından “haber mahalli” başlığını “ta'n” konusundan sonra ele almıştır.¹⁴¹ O, minhüvât notlarında sema, zabt ve tebliğin keyfiyeti ile ta'n konularının

¹³⁸ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 46b.

¹³⁹ Mesela Sadrüşşerîa sonrası usul eseri kaleme alan Molla Hüsrev ve Ebû Saîd Hâdimî (ö. 1176/1762) gibi isimler bu konuyu lafız bahislerinden sonra ele almıştır. bk. Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 1/903; Ebû Saîd Hâdimî, *Mecâmi'u'l-hakâ'ik ve'l-kavâ'id ve cevâmi'u'r-revâ'ik ve'l-fevâ'id mine'l-usûl*, thk. Hâlid Azîzî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1437/2016), 231.

¹⁴⁰ bk. *Usûlü'l-Pezdevî*, 352-448; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 368-404.

¹⁴¹ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 106b-116b.

haber mahalli konusundan önce ele alınması gerektiğini belirtmekle beraber konu tertibinde yaptığı bu değişikliğe dair detaylı bir gerekçe zikretmemiştir.¹⁴² Müellifin yaptığı bu değişikliğin sebebini anlayabilmek için zikri geçen başlıklar altında hangi meselelerin ele alındığına kısaca bakmak uygun olacaktır. Hanefî usul eserlerinde ittisal başlığı altında mütevâtir, meşhur ve âhâd haber türleri ve bunların bilgi ifade etme değeri ele alınır. Râvi başlığı altında râvinin rivayetle bilinen biri olup olmama durumuna göre haberinin hüccet olup olmayacağı tartışılır. Râvinin şartları başlığında rivayetin kabul edilebilmesi için râvinin sahip olması gereken özellikler zikredilir. İnkıtâ‘ başlığı altında hadisin senedinde (zâhir inkıtâ‘) ve içeriğinde/anlamında (bâtın inkıtâ‘) gerçekleşen kopukluk incelenir. Sözelimi sahabe râvisi atlanarak rivayet edilen mürsel haber, zâhir inkıtâ‘ için, Kitab’a aykırı olan haber-i vâhid ise bâtin inkıtâ‘ için örnek olarak zikredilebilir. Sema, zabt ve tebliğin keyfiyeti başlığında hadisin râviden öğrenilme, rivayet edilene kadar ezberde tutularak muhafaza edilme ve hadisin başkalarına aktarılma süreçlerinin nasıl olması gerektiği ele alınır. Ta‘n konusunda râvinin kendisinden veya başkasından kaynaklanan eleştiriler dolayısıyla hadis amel edilip edilmeyeceği meselesi incelenir. Haberin mahalli konusunda ise gerek Hz. Peygamber’den gerek başkasından sadır olan haber-i vâhidin, Allah hakları ve kul haklarında varid olmasına göre delil olup olmadığı ele alınmıştır.¹⁴³ Müellif muhtemelen şu gerekçelerden dolayı haberin mahalli konusunu daha sonra ele almıştır: Öncelikle diğer başlıklar altında sadece Hz. Peygamber’den nakledilen haberlere özgü meseleler incelenirken haberin mahalli konusunda mutlak anlamda her türlü haber inceleme konusu yapılmaktadır. Yine diğer konularda hadisler sübut ve ittisal yönünden incelenirken haberin mahalli konusunda hadislerin, hukukun hangi alanında delil olup olamayacağı tartışılmıştır. Kemalpaşazâde, haberin mahalli konusunu daha sonra ele alarak birbiriyle ilişkili gördüğü haberin ittisali, râvi, râvinin şartları, inkıtâ‘, semâ, zabt ve tebliğin keyfiyeti ile ta‘n başlıklarını peş peşe zikretmek ve daha tutarlı bir sıralama yapmak istemiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kemalpaşazâde’ye mahsus olan bu sıralama, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh*’ten de istifade edilerek yazılan *Şerhu Telhîsi’l-Usûl* ve *Telhîsü’t-Tenkîh*’te de takip edilmiştir.¹⁴⁴ Sonuç

¹⁴² Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 112b, 113b.

¹⁴³ Hanefîlerin Sünnet anlayışı hakkında detaylı bilgi için bk. Zübeyde Özben Dokak, *Maverâünnehir Hanefî Usûlünde Sünnet* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020).

¹⁴⁴ Ahmed et-Tokadî, *Şerhu Telhîsi’l-Usûl* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1812), 22a-28a; Mehmed (?), *Telhîsü’t-Tenkîh* (Konya: Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 671), 28-34.

itibariyle müellifin, konunun yerini değiştirerek Sadrüşşerîa'ya yaptığı bu eleştirinin dolaylı olarak Pezdevî'ye de yöneltilebileceğini söyleyebiliriz.

2.1.2. Konu İçinde Takdim ve Tehir

Kemalpaşazâde, *Tenkîh*'in konuları arasında yaptığı gibi belirli bir konunun mesâili arasında da takdim ve tehir yapar. Bu gibi yerlerde yaptığı değişikliğe yine minhüvâtta işaret eder ve ilgili meselenin *Tenkîh*'te daha önce/daha sonra zikredildiğini; ancak daha sonra/daha önce ele alınması gerektiğini belirtir.

Örnek 1- Sadrüşşerîa, “lafzın vazolunduğu manada kullanılması bakımından taksimi” bölümünde harflerde gerçekleşen istiâre-i tebeiyye konusu için açtığı başlık altında hurûfu'l-meânî konusunu yani atıf harfleri, harf-i cerler, zarf isimleri ve şart edatlarını ele alır. Sadrüşşerîa şart edatları başlığında sırasıyla “إِنْ”, “إِذَا”, “مَتَى” ve “كَيْفَ” kelimelerini incelerken¹⁴⁵ Kemalpaşazâde bu sıralamada “إِذَا” ile “مَتَى” kelimeleri arasında takdim-tehir yapar ve minhüvâtta, “إِذَا” ile ilgili bazı hususların bilinmesinin “مَتَى” kelimesinin bilinmesine bağlı olduğunu; bundan dolayı *Tenkîh*'ten farklı olarak “مَتَى” lafzını öncelediğini belirtir.¹⁴⁶ Müellifin, “إِذَا ile ilgili bazı hususlar” ifadesiyle bu şart edatını açıklarken zikrettiği iki örneği kastettiği anlaşılmaktadır. Kemalpaşazâde “إِذَا” kelimesinin zarf ve şart anlamında kullanıldığını belirttikten sonra “أَنْتَ طَالِقٌ ثَلَاثًا إِذَا لَمْ أَطْلُقْ” (Seni boşamadığımda üç defa boşsun) cümlesindeki “إِذَا” kelimesinin, şart veya vakit niyeti olmaksızın kullanılması durumunda Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre “إِنْ” yani sadece şart anlamında, İmameyn'e göre ise “مَتَى” yani sadece zarf anlamında olduğunu söyler. Yine “طَلَّقِي نَفْسَكَ إِذَا شِئْتَ” (İstediğin zaman kendini boş) cümlesindeki “إِذَا” kelimesinin ittifakla “مَتَى” yani sadece zarf anlamında olduğunu belirtir.¹⁴⁷ Öyle anlaşıyor ki Kemalpaşazâde “مَتَى” kelimesini önceleyerek “إِذَا” lafzının zikri geçen cümlelerdeki manasının anlaşılmasına bir zemin hazırlamak istemiştir. Esasen Sadrüşşerîa bahsi geçen iki örneği “مَتَى” kelimesini açıkladıktan sonra zikretmiştir.¹⁴⁸ Kemalpaşazâde bu örnekleri “إِذَا” kelimesini incelerken zikretmeyi uygun gördüğü için haliyle “إِذَا” ve “مَتَى” arasında takdim-tehir yapmak durumunda kalmıştır. Kemalpaşazâde, bu iki şart edatının sıralamasında yaptığı değişiklik ile dolaylı olarak *Usûlü'l-Pezdevî*'ye

¹⁴⁵ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 233-237.

¹⁴⁶ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 43a.

¹⁴⁷ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 43a.

¹⁴⁸ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 234-235.

de muhalefet etmiş; zikri geçen iki örneği “إِذَا” kelimesi içerisinde ele alması bakımından ise *Usûlü’l-Pezdevî*’ye muvafakat etmiştir.¹⁴⁹

Örnek 2- Sadrüşşerîa, Sünnet bölümü içerisinde zâhir ve bâtın olmak üzere vahyin iki türünü ele alır. Zâhir vahiy, Hz. Peygamber’in melek vasıtasıyla işittiği veya Allah’ın ilhamıyla kesin olarak kalbine doğan vahiy iken bâtın vahiy ise Hz. Peygamber’in ictihad ve rey yoluyla ulaştığı vahiydir. Sadrüşşerîa, bâtın vahiy konusunda ihtilafın olduğunu belirtir. Bazılarına göre Hz. Peygamber sadece zâhir vahiy ile muhataptır. Çünkü insanlar zâhir vahye muhatap olamadıkları için hataya ihtimali bulunan ictihad onlar hakkında geçerlidir. Bazılarına göre Hz. Peygamber her iki vahiy türü ile amel etmiştir. Sadrüşşerîa’ya göre tercihe şayan olan görüş ise şudur: Hz. Peygamber önce zâhir vahyin inmesini beklemekle, bekleme müddeti geçtikten sonra da ictihad etmekle emrolunmuştur. Sadrüşşerîa, Pezdevî gibi burada “bekleme müddeti”nin ne kadar bir süre olduğunu açıklamazken vahiy konusunun sonunda farklı bir bağlamda bunu, vahyin inmesini ümit ettiği ve hadisenin hükümsüz kalacağından korkmayacağı kadar bir süre olarak tanımlamıştır.¹⁵⁰ Kemalpaşazâde bu açıklamayı, tercihe şayan olan görüş içerisinde “bekleme müddeti” sözünden hemen sonra cümle-i mu‘teriza olarak zikretmiş ve minhüvât notunda bu ifadenin burada zikredilmesi gerektiğini, *Tenkîh*’te ise bölüm sonunda geçtiğini ifade etmiştir.¹⁵¹

2.1.3. Konu Başlığını Değiştirme

Sadrüşşerîa, *Tenkîh*’i deliller ve hükümler şeklinde iki ana bölüme ayırmış ve bu bölümlerin alt konularını bab, rükün, fasıl ve mesele başlıkları altında ele almıştır. Kemalpaşazâde’nin *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh*’te birkaç istisna dışında bu başlıklandırmayı aynı şekilde devam ettirdiği görülmektedir.

Örnek 1- Sadrüşşerîa, Fahreddin er-Râzî tarafından sistematik bir şekilde incelenen dilin kesinliği meselesini Hanefî usulünün gündemine¹⁵² taşımış ve bu konuda Râzî’ye cevap

¹⁴⁹ bk. *Usûlü’l-Pezdevî*, 287-289.

¹⁵⁰ *Usûlü’l-Pezdevî*, 514, 520; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 396-401.

¹⁵¹ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 117a. Müellifin *Tenkîh* ve *Tavzîh*’te yaptığı benzer takdim-tehir örnekleri için ayrıca bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 3a, 21b, 40b, 45b, 46a, 64b, 67a, 70b, 73a, 76a, 97b, 110b, 118a, 197a.

¹⁵² Sadrüşşerîa sonrası dilin kesinliği problemini ele alan eserler için bk. Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâyi’ fî usûli’ş-şerâyi’* (İstanbul: Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, 1289), 1/21-23; Ebû Saîd Hâdimî, *Mecâmi’u’l-hakâ’ik*, 132.

vermiştir.¹⁵³ Sadrüşşerîa, dilin kesinliği problemini *Tenkîh*'te, lafzın açıklık ve kapalılık bakımından anlamını ele aldığı üçüncü lafız taksiminin sonunda “mesele” başlığı altında ele almıştır.¹⁵⁴ Teftâzânî *Telvîh*'te, bu konu için “mesele” şeklinde bir başlıklandırmanın doğru olmadığını; burada bir itiraz ve buna verilen bir cevabın olduğunu söyler.¹⁵⁵ Muhtemelen Teftâzânî bu konuyu fıkıh usulünün mesâili arasında görmediği için bu şekilde bir itiraz yapar. Nitekim Molla Hüsrev'in *Telvîh* hâşiyesinde, dilin kesinliği meselesinin, fıkıh usulünün istimdad ettiği kelimeler arasında olduğunu; dolayısıyla delil konusu gibi bu konunun da fıkıh usulünün meseleleri arasında sayılması gerektiğini belirtmesi bu kanaati desteklemektedir.¹⁵⁶ Kemalpaşazâde de bu hususta Teftâzânî gibi düşünmüş olmalı ki konunun “mesele” şeklindeki başlığını “şüphe” olarak değiştirmiştir. Derkenârda yazdığı notta da konunun bu şekilde başlıklandırılmasının uygun olduğunu ve *Tenkîh*'teki “mesele” şeklindeki başlığın ise doğru olmadığını ifade etmiştir. Kemalpaşazâde'nin konuya neden “şüphe” şeklinde bir başlığı uygun gördüğüne ise şu ifadeleri ışık tutmaktadır: “Bu bölümde lafzın, kendisinde şüphe bulunmayan bir delille beyan edilmesi sonucunda müfesser hale geldiği belirtildiği için¹⁵⁷ bu şüphenin ne olduğunun ve çözümünün de burada ele alınması uygun olacaktır.”¹⁵⁸

Örnek 2- *Tenkîh*'in deliller kısmı Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas olmak üzere dört rükünden oluşmakta ve her rüknün alt konuları da fasıl ve bab başlıkları ile ele alınmaktadır. Sadrüşşerîa; fâsid hüccetler, muaraza ve tercih, fâsid tercihler ve ictehad konularına kıyas rüknü içerisinde yer verir.¹⁵⁹ Kemalpaşazâde öncelikle *Tenkîh*'te istishâb, et-ta'lîlü bi'n-nefî ve el-ihcâc bi teârûzi'l-eşbâh¹⁶⁰ konularının ele alındığı “fâsid hüccetler” başlığını “ispat konusunda değil, def' konusunda elverişli olan hüccetler” şeklinde değiştirmiş ve bu delillerin kâsır olarak vasıflanmasının fâsid olarak

¹⁵³ Kısaca ifade etmek gerekirse Râzî'ye göre lafızların delaletinin kesinliğinden bahsedebilmek için mecaz, izmâr, nakil, iştirak, takdim-tehir, nâsîh ve aklî muarız gibi ihtimallerin bulunmaması gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehdi Cengiz, *Dilde Kesinlik Sorunu* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021); Selma Çakmak, *Fıkıh Usûlünde Lafızların Kesinliği Problemi* (İstanbul: Timaş Akademisi, 2022).

¹⁵⁴ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 243-244.

¹⁵⁵ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/284.

¹⁵⁶ Molla Hüsrev, *Hâşîye ale't-Telvîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzade Mehmed, 19), 121a.

¹⁵⁷ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 45a.

¹⁵⁸ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 46a.

¹⁵⁹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 547-578.

¹⁶⁰ Kemalpaşazâde “et-ta'lîlü bi'n-nefî” ve “el-ihcâc bi teârûzi'l-eşbâh” konularını hüccet olarak değerlendirmemiş ve bunların yerine “tahkîmü'l-hâl” ve “izâfetü'l-hâdis ilâ akrabi'l-evkât” konularına yer vermiştir. bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 158b-159a.

vasıflandırmasından daha uygun olduğunu belirtmiştir. Çünkü bu delillerin def' konusunda sahih olduğuna dair ihtilaf bulunmamaktadır.¹⁶¹

Bu bölümde başlıklandırma konusunda dikkati çeken bir diğer husus ise Kemalpaşazâde'nin; fâsid hüccetler, muaraza ve tercih, fâsid tercihler ve ictihad konularını metne eklediği "Tekmile" başlığı altında ele almasıdır. Müellif şerhte, bu başlık altında fasıl ve babların bulunduğunu ve minhüvât notunda da bu konuların *Tenkîh*'te kıyas bölümünde ele alındığını; ancak bunların kıyasa mahsus konular olmadığını ifade etmiştir.¹⁶² Kemalpaşazâde, bahsi geçen konulara kıyas rüknü içerisinde yer verilmesinin bunların diğer delillerle olan ilişkisini göstermediğini düşünmüş ve bu problemi ortadan kaldırmak için metne eklediği "Tekmile" başlığı ile bu konuların sahih deliller bölümünün eki olduğunu göstermiş ve böylece daha dakik bir konu sistematigi ortaya çıkarmıştır.¹⁶³

2.1.4. Taksimi Değiştirme

Örnek 1- Sadrüşşerîa, vazolunduğu mâna bakımından lafızları hâs, âm, müşterek ve cem-i münekkerek olmak üzere dört kısımda inceler ve bu kısımları aklî taksim formatında şu şekilde temellendirir: Lafız, birden çok anlam için birden fazla vaz' ile konulmuş ise müşterektir. Şayet belirsiz sayıda çok anlam için tek vaz' ile konulmuş olup fertlerinin hepsini kapsıyorsa âm; fertlerinin hepsini kapsamıyorsa cem-i münekkerek. Şayet tek vaz' ile belirli sayıdaki çok anlam (sayılar ve tesniye sîgası vb.) veya tek bir şey (şahıs, tür vb.) için konulmuş ise hâstır.¹⁶⁴ Kemalpaşazâde bu taksimi vaz'ın tek veya çok olmasına göre değiştirir. Buna göre vaz' birden fazla ise lafız müşterek, tek ise muhtastır.¹⁶⁵ Bunlardan herhangi biri şayet tek bir şey (şahıs, tür vb.) veya belirli sayıdaki şeyler (sayılar ve tesniye sîgası vb.) için vazolunursa hâstır. Şayet belirsiz sayıdaki şeyler için konulmuş olup fertlerinin hepsini kapsıyorsa âm; fertlerinin hepsini kapsamıyorsa cem-i münekkerek. Kemalpaşazâde minhüvât notunda bu taksimle, müşterekin umum ve hususa karşıt (münâfi) olmadığına; aksine bu ikisini kapsadığına dikkat çektiğini ve

¹⁶¹ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 157b.

¹⁶² Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 157b.

¹⁶³ Benzer şekilde Molla Hüsrev'in de sahih delillerden sonra -ictihad konusu hariç- bu konuları "Teznîb/Ek" başlığı altında ele aldığı görülmektedir. İctihad konusunu ise kitabın sonunda "Hatime" başlığı altında ele almıştır. bk. Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 2/1231-1273, 1595-1611.

¹⁶⁴ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 114-115.

¹⁶⁵ Kemalpaşazâde, usulcünün amacıyla alakalı olmadığı için *muhtas* lafzın ayrıca inceleme konusu yapılmadığını belirtir.

müşterekin âm ile hâssın mukabili olarak zikredilmemesi gerektiğini belirtir.¹⁶⁶ Onun, vazolunduğu mâna bakımından lafızlar için teklif ettiği taksimi bir tablo üzerinden şu şekilde gösterebiliriz.

Vazolunduğu Mâna Bakımından Lafızlar					
Müşterek			Muhtas		
Hâs	Âm	Cem-i Münekker	Hâs	Âm	Cem-i Münekker

Tablo 4: Vazolunduğu Mâna Bakımından Lafızlar

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bilindiği üzere hakiki bir taksimde, kısımlar arasında tam bir karşıtlık olmalı ve aralarında geçişlilik (tedahül) bulunmamalıdır. Halbuki “العيون” gibi bazı lafızlar farklı haysiyetle hem müşterek hem âm olabilmekte; yani tek lafızda iki kısım birleşmektedir. Kemalpaşazâde bu problemi çözmek için lafzı önce vaz’ın tek veya çok oluşu bakımından sonrasında ise kapsamına göre taksim etmiştir. Sadrüşşerîa’nın hâs, âm ve cem-i münekkerin mukabili/kasîmi olarak zikrettiği müştereki bunları kapsayacak şekilde üst bir kavram haline getirmiş ve böylece kısımlar arasında geçişliliğin oluşmasını engellemiştir. Esasen başta Sadrüşşerîa olmak üzere Hanefî usulcülerin geneli Pezdevî’den tevarüs edilen taksimdeki bu problemin farkındadır.¹⁶⁷ Ne var ki onlar bu taksimin itibarî olduğunu ve dolayısıyla kısımlar arasında geçişliliklerin bulunabileceğini belirtmekle yetinmiş; problemin çözümüne dair herhangi bir değişiklik yapmamıştır.¹⁶⁸ Görebildiğimiz kadarıyla Kemalpaşazâde öncesinde bu durumun istisnası olan tek bir usulcü bulunmaktadır. Güman’ın ifade ettiğine göre vaz’ı tek veya çok olmasına göre

¹⁶⁶ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 8b.

¹⁶⁷ Hanefî usul geleneğinin lafız taksimindeki tutarsızlık eleştirileri hakkında bk. Osman Güman, “Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17/33 (2012), 103-132.

¹⁶⁸ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 116-117; Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, 1/313, 315; Asım Cüneyd Köksal, *Hanefî Usulcülerinin Elfaz Taksimindeki Metodları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 34-36. Güzelhisârî, taksimde değişikliğe gidilmemesinin gerekçesini şöyle açıklar: *Münferid* olması bakımından lafza usûlî bir hüküm terettüp etmediği için usulcüler vaz’ın tek veya çok olmasına göre yapılan taksimi tercih etmemişlerdir. Onlar ihtisar için ve araştırmayı ilgilendikleri konulara sınırlamak amacıyla *müştereki* diğer üç lafız türüyle beraber zikretmişlerdir. bk. Güzelhisârî, *Menâfi’u’d-dekâ’ik*, 34.

taksim ederek sorunu çözüme kavuşturan ilk isim İbnü'l-Hümâm'dır (ö. 861/1457).¹⁶⁹ Kemalpaşazâde sonrasında ise tespit edebildiğimiz kadarıyla bu taksim sadece *Telhîsü't-Tenkîh*'te benimsenmiştir.¹⁷⁰ Son olarak Kemalpaşazâde'nin, taksimi değiştirerek *Tenkîh*'e yaptığı bu eleştirinin dolaylı olarak *Usûlü'l-Pezdevî*'ye de yöneltilebileceğini söylemek mümkündür.

Örnek 2- Pezdevî vazolunduğu mâna bakımından lafızları hâs, âm, müşterek ve müevvel olmak üzere dört kısımda inceler.¹⁷¹ Sadrüşşerîa bu taksimden müevveli çıkarır ve dörtlü taksimi devam ettirmek için bunun yerine cem-i münkeri ekler. Müevveli taksimde zikretmemesinin gerekçesini şöyle açıklar: İctihad sonucunda müşterek lafzın mânalarından biri öne çıkarsa buna müevvel denir. Dolayısıyla lafzın müevvel oluşu vaz' itibariyle değil müctehidin reyî sonucunda gerçekleştiği için taksimde buna yer vermeye gerek yoktur.¹⁷² Sadrüşşerîa gibi Kemalpaşazâde de bu taksimde müevveli zikretmez. Ancak o, Sadrüşşerîa'nın ileri sürdüğü gerekçenin nakzedilebileceğini söyler. Çünkü üçüncü lafız taksiminin kısımlarından olan müfesser ve muhkem, açıklık ve kapalılık bakımından değil neshe ihtimalinin olup olmaması bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Dolayısıyla müevvelin müşterekten ayrışmasını vaz' üzerinden değerlendirmek doğru değildir. Kemalpaşazâde, Alâeddin es-Semerkandî'yi referans göstererek müevvelin bu taksimde zikredilmeme gerekçesi hakkında farklı bir açıklama yapar. Usulcülerin ıstılahında müevvel; hafî, müşkil, müşterek ve mücmelin iki kısmından biridir. Bundan dolayı müevvelin müşteriye kasîm olarak zikredilmesi uygun değildir.¹⁷³ Ayrıca aslı itibariyle müşterek olup müevvel hale gelenleri müstakil bir kısım olarak bu bölümde; hafî, müşkil ve mücmeli farklı bir bölümde zikretmek doğru değildir. Bilakis müevvelin tamamı müstakil bir kısım kabul edilip üçüncü lafız taksiminde kasîmi

¹⁶⁹ İbnü'l-Hümâm "muhtas" yerine "münferid" kavramını kullanır. bk. İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl*, thk. Abdülkadir Şakir Ubeyd (Beyrut - Kerkük: Müessesetü'd-duha - Mektebetü Emîn, 1443/2022), 95-97; Güman, "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği", 121.

¹⁷⁰ Mehmed (?), *Telhîsü't-Tenkîh* (Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 671), 4. Gelenbevî (ö. 1205/1791) *el-Burhân* isimli mantık eserinde lafzı, vaz'ın tek veya birden fazla olmasına göre taksim etmiş; vaz' birden fazla ise müşterek, tek ise muhtas olduğunu belirtmiştir. bk. Gelenbevî, *el-Burhân* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1272), 6.

¹⁷¹ *Usûlü'l-Pezdevî*, 96-99.

¹⁷² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 115-116.

¹⁷³ Teftâzânî, Pezdevî'nin yaptığı taksimde mutlak anlamda müevvelin değil müşterekin kısmı olan müevvelin tarif edildiğini belirtir. Kemalpaşazâde yukarıda yaptığı açıklama ile Teftâzânî'ye itiraz ettiğini ifade eder. Çünkü ona göre Teftâzânî, bu taksimde müevvelin müşterekin kısmı değil onun kasîmi yapıldığını fark etmemiştir. bk. Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/80.

olan müfesser ile beraber zikredilmelidir.¹⁷⁴ Kemalpaşazâde birinci lafız taksiminde yaptığı bu açıklamaları doğrultusunda üçüncü lafız taksiminde değişikliğe gider. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için önce Sadrüşşerîa'nın, anlamın açık olması bakımından lafızları nasıl tanımladığına bakmak yerinde olacaktır. Kastedilen anlam lafızdan anlaşılıyorsa bu anlama nispetle lafza zâhir denir. Söz, kastedilen anlam için sevk edilmesi sebebiyle zâhirden daha açıksa nastır. Lafzın açıklığı tevil ve tahsis kapısı kapanacak şekilde artarsa müfesser; bunların yanında nesih ihtimali de ortadan kalkacak şekilde artarsa muhkemdir.¹⁷⁵ Kemalpaşazâde müevveli de aralarına yerleştirdiği bu lafız türlerini aklî taksim formatında şöyle zikreder: Lafızla kastedilen anlam ya açıktır ya da değildir. Kastedilen anlam açık ise söz ya bu anlam için sevk edilmiştir ya da edilmemiştir. Bu anlam için sevk edilmemiş ise bu zâhirdir. Söz kastedilen anlam için sevk edilmiş ise tahsisi veya tevili ya kabul eder ya da etmez. Tahsis veya tevili kabul ederse bu nastır. Kabul etmezse beyân ya kat'î bir delille ya da zannî bir delille olur. Beyân zannî delil ile olursa bu müevveldir. Kat'î delil ile olursa sözün neshe ya ihtimali vardır ya da yoktur. Neshe ihtimali varsa bu lafız müfesser neshe ihtimali yoksa muhkemdir. Kemalpaşazâde burada müevvelin hafî, müşkil, müşterek ve mücmeli kapsadığını ifade eder ve minhüvât notunda bunun *Mizânü'l-usûl*'de yer alan şu bilgiye uygun olduğunu belirtir: Hafî, müşkil, müşterek ve mücmel lafza kat'î bir delille beyân bitişirse müfesser, şayet bu lafızlardaki kapalılık haber-i vâhid ve kıyas gibi kendisinde şüphe bulunan bir delille giderilirse buna da müevvel denir.¹⁷⁶ Son tahlilde Kemalpaşazâde taksimde yaptığı bu değişiklik ile müevveli lafız taksimine yerleştirmemesi ve bunun için ileri sürdüğü sebep bakımından Sadrüşşerîa'ya sarıh bir şekilde eleştiri yapmış olsa da onu müşterekin mukabili olarak vazolunduğu mâna bakımından lafız taksiminde ele almaları bakımından Pezdevî, Serahsî ve onları takip eden usulcülere zımnen itiraz etmiş diyebiliriz. Bununla beraber görebildiğimiz kadarıyla Kemalpaşazâde'nin daha tutarlı bir lafız taksimi oluşturma endişesiyle yaptığı bu teklif sonraki usûl kitaplarında kabul görmemiştir.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Alâüddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâ'ici'l-'ukûl*, thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî (Amman: Dârü'n-Nûri'l-Mübîn, 2017), 1/518-519, 524; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 8b.

¹⁷⁵ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 238-239.

¹⁷⁶ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 1/533; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 44b-45a.

¹⁷⁷ Osman Güman Hanefî elfaz taksimi için yaptığı teklifte müevvelin üçüncü lafız taksiminde ele alınmasının daha uygun olduğunu belirtir. bk. Güman, "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği", 124, 131.

2.2. Muhteva Açısından Yapılan Değişiklik ve Eleştiriler

2.2.1. Yeni Konu Ekleme

Kemalpaşazâde'nin bir bütün halinde metne eklediği yegâne konu “hüküm koymayı Hz. Peygamber'in veya âlimin görüşüne tefvîz etmenin imkânı” bahsidir. Müellif, Sünnet bölümünde şer'u men kablenâ konusundan sonra “fasıl” başlığı altında ele aldığı bu konunun ne *Tenkîh*'te ne de Pezdevî ve Serahsî'nin usûl eserlerinde bulunmadığını vurgular.¹⁷⁸ *Tenkîh*'te yer almadığı için Kemalpaşazâde'nin aktardığı şekliyle bu konuya kısaca temas etmemiz uygun olacaktır.

Mu'tezile, hükmün Hz. Peygamber'e veya bir âlime tefvîz edilmesini kabul etmez. Yani Allah'ın Hz. Peygamber'e veya bir âlime “dilediğin şekilde hüküm ver” demesi caiz değildir. Çünkü şer'î hüküm, maslahatı sağlamak için vazedilmiştir. Şayet hüküm koyma yetkisi kula tefvîz edilirse maslahat olmayan bir şeye hükmedebilir. Maslahat olmayan bir şey ise kulun tercihiyle maslahata dönüşmez. Kemalpaşazâde, Mu'tezile'nin “hüküm maslahatı sağlamak için konulmuştur” şeklinde ifade ettikleri delili kabul etmediğini; bu kabul edilse bile kulun tercihinin, maslahatın emaresi olarak kabul edilmemesi için herhangi bir sebep bulunmadığını belirtir. Kemalpaşazâde herhangi bir mâni bulunmadığı için tefvîzin caiz/mümkün olduğunu söyler.

Mu'tezilî âlimlerden Müveys b. İmrân¹⁷⁹ ise tefvîzin vâki olduğunu iddia eder. Çünkü (1) Nadr b. Hâris öldürülünce kızı bir şiir söylemiş ve Hz. Peygamber bu şiiri duyunca “Şayet bu şiiri [daha önce] duysaydım babasını öldürmezdim” demiştir. Bu durum hüküm yetkisinin Hz. Peygamber'e tefvîz edildiğini göstermektedir. Eğer Nadr'ın öldürülmesi Allah'ın emri ile olmuş olsaydı Hz. Peygamber bu şiiri defalarca duymuş olsa da yine onu öldürürdü. (2) Yine Hz. Peygamber “Ey insanlar! Allah size haccı farz kıldı” dediği zaman Akra' b. Hâbis “Her sene mi?” diye sormuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Şayet evet deseydim her sene hac vacip olurdu” demiştir. Buradan anlaşılıyor ki haccın vacip kılınması Hz. Peygamber'in isteğiyle olabilmektedir. Bazı âlimler (mütekellim usulcüler) tefvîze delalet eden bu örneklerin muhtemelen istisnaya ihtimali olan naslarla

¹⁷⁸ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 118b.

¹⁷⁹ *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* ve *Minhâc* şerhlerinde Mûsa b. İmrân şeklinde geçen bu isim *Mu'temed*, *Mahsûl* ve *İhkâm* esas alınarak tashih edilmiştir. bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh* (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1384/1964), 2/890; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî (Kahire: Dârü's-selâm, 1440/2019), 3/1529; Seyfüddîn el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdullah b. Ali eş-Şehrânî (Riyad: Dârü'l-fazîle, 1437/2016), 5/2171.

sabit olmuş olabileceği kanaatindedir. Mesela Hz. Peygamber’e, Nadr b. Hâris öldürülmeden önce “Onu öldür ancak kızı şiir söylerse onun canını bağışlayabilirsin” veya “İnsanlara ömürde bir defa haccı farz kıl. Ancak Akra‘ sorarsa o zaman haccın her sene vacip olduğunu söyleyebilirsin” şeklinde vahiy gelmiş olabilir. Ne var ki Kemalpaşazâde bunun zorlama bir yorum olduğunu belirtir.

Kemalpaşazâde, Cübeyr b. Mut‘im’den rivayet edilen şu hadisin, tefvîzin vâki olduğunu gösterdiğini söyler: Hz. Peygamber zevi’l-kurbâ payını Hâşimoğulları ile Muttaliboğulları arasında paylaştırmış; diğer akrabalarına bu paydan herhangi bir şey vermemiştir. Abdüşemsoğulları’ndan Osman b. Affân ve Nevfelogulları’ndan Cübeyr b. Mut‘im Hz. Peygamber’e gelerek şöyle demişlerdir: “Hâşimoğulları’nın faziletini kabul ediyoruz. Ancak sana olan akrabalık derecemiz aynı olmasına rağmen Muttaliboğulları’na pay verdiğin halde bize pay vermiyorsun.” Bunun üzerine Hz. Peygamber “Onlar ne Câhiliye döneminde ne de İslâm geldikten sonra beni terk etmediler. Hâşimoğulları ve Muttaliboğulları aynı şeydir” demiştir. Hz. Peygamber’in taksim hususunda takdir yetkisinin olduğunu düşünmeselerdi Osman b. Affân ve Cübeyr b. Mut‘im’in bu soruyu sormaları uygun olmazdı. Eğer bu düşüncelerinde yanıldılarsa Hz. Peygamber’in de bu yanılığı açıklayıp sessiz kalması doğru olmazdı.¹⁸⁰

Tefvîz konusu daha çok mütekellim yöntemine göre yazılmış fıkıh usûlü kitaplarında tartışılmaktadır.¹⁸¹ Kemalpaşazâde, mütekellim usulcülerin ictihad bölümünde tartıştığı bu konuyu -yukarıda da zikredildiği gibi- Sünnet bölümü içerisinde ele almıştır. Muhtemelen tefvîz konusu Hz. Peygamber’in ictihadı ile alakalı olduğu için bu bölümün daha uygun olacağını düşünmüştür. Kanaatimizce konunun bu bölümde şer‘u men kablenâ bahsinden sonra değil vahiy bahsinden sonra zikredilmesi birbiriyle ilişkili konuların peş peşe ele alınması bakımından daha uygun olabilirdi. Zira Hanefiler bu bahiste Hz. Peygamber’in ictihadını ele almış ve bunu bâtin vahiy olarak değerlendirmişlerdir. Tespit ettiğimize göre Kemalpaşazâde bu konuyu Bedahşî’nin *Menâhicü’l-‘ukûl fî şerhi Minhâci’l-usûl* adlı eserinden istifade ederek *Şerhu Tağyîri’t-*

¹⁸⁰ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 118b-119b.

¹⁸¹ Ebü’l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu’temed*, 2/889-899; Râzî, *el-Mahsûl*, 3/1529-1539; Âmidî, *el-İhkâm*, 5/2171-2181; Nâsirüddîn Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Minhâcü’l-vüsûl ilâ ‘ilmi’l-usûl*, thk. Şaban Muhammed İsmâîl (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008), 234; Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Îcî, *Kitâbu Şerhi’l-Adud*, thk. Ali b. Abdurrahman Bessâm el-Cezâirî (Beyrut- Kâhire: Dâru İbn Hazm - Dâru İbâdirrahman, 1437/2016), 2/943-947. Ayrıca Hz. Peygamber’in ictihadı hakkında detaylı bilgi için bk. Murat Şimşek, *İslâm Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber’in İctihad ve Tasarrufları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 121-224.

Tenkîh'e taşımıştır.¹⁸² Bununla beraber kendi yorum ve katkılarını da dile getirmiş; böylece mütekellim usûlünde ele alınan bir konuyu Hanefî usûlü içerisinde tartışmaya açmıştır. Esasen tefvîz konusu Osmanlı ilim çevresinde daha önce Molla Fenârî tarafından ele alınmıştır. O da tıpkı mütekellim usulcüler gibi konuyu ictihad bahsinde incelemiştir.¹⁸³ Kemalpaşazâde sonrasında ise *Tenvî'u'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, *Şerhu Telhîsi'l-Usûl* ve *Telhîsü't-Tenkîh* gibi eserlerde bu konu *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'ten istifade edilerek Sünnet bölümünde ele alınmıştır.¹⁸⁴

2.2.2. Konu Çıkarma

Tenkîh'te, lafızların anlam ifade etmesi ve hüküm ifade etmesi bakımından iki kısımda ele alındığını yukarıda ifade etmiştik. Sadrüşşerîa, ikinci kısımda emir ve nehiy konularından sonra hüsün ve kubuh konusunu ele alır. Hüsün ve kubuhun tanımlarını zikreder ve mezheplerin bu meseleye yaklaşımlarını tartışır. Kemalpaşazâde'nin eleştirisi ile alakalı olduğu için biz bunlardan sadece Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) tanımını ve delillerini zikredeceğiz. Eş'arî'ye göre emredilen şey hasen, yasaklanan şey ise kabîhtir. Yani hüsün ve kubuh ona göre akılla değil şeriatla sabit olmaktadır. Çünkü (a) hüsün ve kubuh fiilin zatından değildir ve fiilin, kendisi sebebiyle iyi ya da kötü olduğu bir sıfatı bulunmamaktadır. (b) Ayrıca kulun fiili kendi tercihi ile olmadığı için fiiller hüsün ve kubuh şeklinde nitelenemezler. Sadrüşşerîa, Eş'arî'nin hüsün ve kubuha dair görüşünün bu iki ilkeye dayandığını belirtir ve bunları ispatlamak için iki delil zikreder: 1) Hüsün ve kubuh fiilin zatına veya sıfatına ait bir nitelik değildir. Aksi takdirde arazın araz ile kaim olması gerekir. Sadrüşşerîa bu delilin açık bir şekilde zayıf olduğunu söyler. 2) Kabihin faili ya fiili yapmayı terk edebilir ya da edemez. (a) Şayet fiili yapmayı terk edemiyorsa fiili zorunlu (ıztırârî) olur. (b) Fiili yapmayı terk edebiliyor ancak (b1) fiilin varlığını yokluğuna tercih ettirici bir sebebe dayanmıyorsa bu fiili tesadüfî (ittifâkî) olur. Tesadüfî fiiller ise ittifakla hüsün ve kubuh vasıflarıyla nitelenemezler. (b2) Fiili yapmayı terk edebiliyor ve fiilin varlığını yokluğuna tercih ettirici bir sebebe dayanıyorsa bu sebep

¹⁸² bk. Bedahşî, *Menâhicü'l-'ukûl*, 3/197-201.

¹⁸³ Molla Fenârî, tefvîzin imkânını caiz görmekle beraber vâki olmadığı kanaatindedir. bk. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/429-430.

¹⁸⁴ Ömer Korkmaz, *Zenbillizade Fudayl Çelebi'nin Tenvî'u'l-Usûl Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 115-116; Ahmed et-Tokadî, *Şerhu Telhîsi'l-Usûl* (Beyazıt, 1812), 29a; Mehmed (?), *Telhîsü't-Tenkîh* (Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 671), 35.

(müreccih) bulunduğunda fiilin ortaya çıkması zorunlu olur. Müreccih bulunduğunda fiilin varlığı zorunlu olursa bu fiil ihtiyârî değildir. İztirârî fiiller de ittifakla hüsün ve kubuh vasıflarıyla nitelenemezler.

Sadrüşşerîa, çoğu âlimin bu ikinci delilin yakîni olduğuna inandıklarını, inanmayanların ise bu delilin mukaddimelerine esaslı bir itiraz yöneltemediklerini belirtir. Her iki tarafın da bu delildeki hataları göremediklerini ve kendi zihin mahsulü dört mukaddime üzerinden bunları açıklayacağını ileri sürer. Sadrüşşerîa bu ikinci delil üzerinden Eş‘arî’nin, fiillerin zorunlu/ıztirârî olduğu¹⁸⁵ şeklindeki argümanını çürütür ve kulun fiillerinde ihtiyarının bulunduğunu -yani Mâtürîdî düşüncesi- dört mukaddime üzerinden temellendirir. Teftâzânî ise bu konu üzerinden Sadrüşşerîa’yı eleştirmiş ve Eş‘arî düşüncesi savunmuştur.¹⁸⁶ Kısaca ifade etmek gerekirse zikri geçen mukaddimeler şunlardır:

- 1- Fiil masdarın vazedildiği anlamı ifade ettiği gibi masdar ile hasıl olan anlamı da ifade eder. Bu mukaddimede anlamları üzerinden fiilin mahiyeti ve varlığı ele alınır.
- 2- Her mümkün olanın varlığı bir mûcide dayanmalıdır.
- 3- Mümkünün varlığı, haller gibi ne varlığı ne de yokluğu olmayan şeylere de bağlıdır.
- 4- Tercih ettirici bir sebep olmadan rüchân ve tercih batıldır.¹⁸⁷

Kemalpaşazâde, Eş‘arî’nin ilkelerini ispatlamak için zikredilen delillere ve kulun fiilinde ihtiyarının olduğunu temellendiren dört mukaddimeye eserde yer vermez. Eş‘arî ve Mu‘tezile’ye göre hüsün-kubuh tanımını zikrettikten sonra iki tarafın görüşleri için delillendirme yapmanın ve konu etrafındaki tartışmanın kelam kitaplarında ele alındığını ve bu muhtasar eserde sözü uzatmanın uygun olmadığını belirtir. Ayrıca minhüvâtta, Sadrüşşerîa’nın bu bağlamda birtakım zayıf mukaddimeler sıraladığını ve bunlar üzerine de örümcek ağından daha zayıf olan meseleleri bina ettiğini söyler. Bundan dolayı

¹⁸⁵ Sadrüşşerîa’nın ikinci delil olarak zikrettiği argüman esasen Râzî tarafından formüle edilmiştir. bk. Râzî, *el-Mahsûl*, 1/97-99.

¹⁸⁶ Osmanlı âlimleri Fâtih Sultan Mehmed’in (ö. 886/1481) yönlendirmesiyle bu iki ismin görüşlerini tartışmış ve böylece mukaddimât-ı erba’ konusu üzerine bir literatür oluşmuştur. Bu literatür için bk. Asım Cüneyd Köksal, “Osmanlılarda Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 101-132.

¹⁸⁷ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 300-316. *Mukaddimât-ı erba’* konusu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Asım Cüneyd Köksal, “İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkîliği Meselesi -Mukaddimât-ı Erbaa’ya Giriş-”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 1-43; Şule Güldü, *Osmanlı Dönemi Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hüsün-Kubuh Zemininde Oluşan Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Çelik, *XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri*, 118-242.

mukaddimât-ı erba‘ konusunu eserden çıkardığını belirtir.¹⁸⁸ Fakat bu mukaddimelerin hangi yönlerden zayıf olduğuna dair herhangi bir gerekçe zikretmemesi dikkat çekmektedir. Kemalpaşazâde, hüsün ve kubuhun aklî veya şer‘î olduğuna dair görüşünü belirtmemiş, sadece mezheplerin bu konudaki yaklaşımlarını aktarmıştır. Ancak aşağıda da görüleceği üzere teklîf-i mâ lâ yutâkın caiz olduğunu belirtmesine dayanarak bu konuda Eş‘arî çizgiye yakın durduğu ve bu nedenle dört mukaddime şeklinde zikredilen argümantasyonu zayıf bulduğu söylenebilir. Bunların hangi bakımdan zayıf olduğuna dair argümanlarını zikretmemesine gelince, kulun fiilleri problemini bir usûl kitabında ayrıntılı bir şekilde tartışmayı uygun görmediği şeklinde yorumlanabilir.

2.2.3. Kalam Eleştirileri

Sadrüşşerîa, kelâma dair argümanlarını Mâtürîdî düşüncenin temel kabulleri çerçevesinde dile getirir de bunları mezhep ismi zikretmeksizin “ashabımıza göre” veya “bize göre” diyerek aktarır ve Mâtürîdiyye kavramını eserde hiç kullanmaz.¹⁸⁹ Kemalpaşazâde ise Sadrüşşerîa’nın bu şekilde aktardığı kelâmi meseleleri “Mâtürîdî mezhebine göre” diyerek nakleder ve kendini Mâtürîdî mezhebine nispet etmez.¹⁹⁰ Muhtemelen müellif bazı konularda Eş‘arî mezhebinin görüşünü benimsediği için bir mezhebî aidiyet belirtmemeyi tercih etmiştir.

Sadrüşşerîa, teklîf-i mâ lâ yutâkın mümkün olmadığını ifade eder. Çünkü bu gibi abes bir şeyi teklif etmesi hikmet sahibi bir zâta yakışmaz. Ayrıca “Allah hiçbir kimseye kaldıramayacağı yük yüklemez”¹⁹¹ âyeti de bunun caiz olmadığını göstermektedir. Eş‘arî’ye göre ise Allah’ın, kullara güç yetiremeyecekleri sorumlulukları teklif etmesi caizdir.¹⁹² Kemalpaşazâde, Sadrüşşerîa’nın aksine teklîf-i mâ lâ yutâkın mümkün olduğunu belirtir. Çünkü Allah’a hiçbir şey vacip değildir ve Allah’ın yaptığı hiçbir şey çirkin görülmez. O, teklîf-i mâ lâ yutâkı mümkün görmeyen Mu‘tezile ve Mâtürîdiyye’nin, düşüncelerini ispatlamak için “Allah hiçbir kimseye kaldıramayacağı

¹⁸⁸ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 85b-86a.

¹⁸⁹ Sadece bir yerde İmam Mâtürîdî’ye (ö. 333/944) açık bir şekilde atıf yapar. bk. Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 282. Mâtürîdiyye kavramını bir mezhebî kimliği ifade edecek şekilde ilk defa Teftâzânî’nin *Şerhu’l-Makâsîd*’da kullandığı ve bu kullanımın onun öğrencileri vasıtasıyla Anadolu’da yaygınlaştığı belirtilmiştir. bk. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 81-83.

¹⁹⁰ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 49b, 52b, 59b, 60a, 60b, 86a, 87a, 88b, 90a, 90b, 91a, 157b, 162b, 191b.

¹⁹¹ el-Bakara 2/286.

¹⁹² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 326.

yük yüklemes” âyetine tutunamayacaklarını söyler. Çünkü bu âyet teklîf-i mâ lâ yutâkın mümkün olmadığını değil vâki olmadığını göstermektedir.¹⁹³ Görüldüğü üzere Kemalpaşazâde teklîf-i mâ lâ yutâkın imkânı meselesinde Eş‘arî mezhebinin görüşünü tercih etmiş ve sadece Sadrüşşerîa’ya değil Mâtürîdî mezhebine muhalif bir tutum sergilemiştir.¹⁹⁴ Ancak benimsediği bu görüş nedeniyle Kemalpaşazâde’nin mutlak anlamda Eş‘arî olduğunu söylemek yerine kelâmi konularda bir mezhebin görüşlerine bağlı kalmadığını ve tahkik metodunu esas alarak delilini güçlü gördüğü görüşü tercih ettiğini söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Nitekim bazı çağdaş çalışmalarda da Kemalpaşazâde’nin bazı kelâmi meselelerde Mâtürîdî çizgiyi bazılarında ise Eş‘arî çizgiyi takip ettiği belirtilmiştir.¹⁹⁵

2.2.4. Fıkıh Usûlü Eleştirileri

Örnek 1- Sadrüşşerîa, *Tenkîh*’in ikinci kısmı olan “hüküm” başlığı altında teklîfi hükümleri tanımlarken, vâcibin ilmen değil amelen bağlayıcı olduğunu, bundan dolayı vâcibi inkâr edenin tekfir edilemeyeceğini; fakat “haber-i vâhidi” istihfaf edenin fiskına hükmedileceğini belirtir. Haber-i vâhidi tevil ettiği için amel etmeyen kişinin ise fiskına hükmedilemeyeceğini söyler.¹⁹⁶ Kemalpaşazâde ise vâcibin ilmen değil amelen bağlayıcı olduğunu, bundan dolayı vâcibi inkâr edenin tekfir edilemeyeceğini; fakat “vâcibin delilini” istihfaf edenin fiskına hükmedileceğini belirtir. Minhüvât notunda yaptığı bu değişikliğin gerekçesini şöyle açıklar: Vâcibin delilinin sadece haber-i vâhid olması gerekmez.¹⁹⁷ Yani Kemalpaşazâde vâcip, haber-i vâhid dışında başka delillerle de sabit olduğu halde Sadrüşşerîa’nın onu haber-i vâhid ile tahsis etmesini eleştirmektedir. Pezdevî, farzın şüphe içermeyen delille, vâcibin ise şüphe içeren delille sabit olduğunu söylerken Sadrüşşerîa da benzer şekilde farzın kat’î delille, vâcibin ise zannî delille sabit

¹⁹³ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 90a-90b. Müellif, mezkur âyeti tefsir ettiğinde de aynı yorumu yapar. bk. *Tefsîru İbn Kemal Paşa*, thk. Mâhir Edib Habbuş (İstanbul: Dârü’l-Lübâb - Mektebetü’l-İrşâd, 1439/2018), 2/235.

¹⁹⁴ krş. Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamîd el-Üsmendî, *Lübâbü’l-keîâm*, thk. M. Sait Özervarlı, (İstanbul - Ankara: İSAM Yayınları - TDV Yayınları, 1440/2019), 138; Teftâzânî, *El-Makâsîd*, thk. Ahmet Kaylı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 599.

¹⁹⁵ Anar Gafarov, “Müteahhirün Dönemi İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi: Kemalpaşazâde ve Selefî Tûsî Ekseninde Bir Karşılaştırma Denemesi”, *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol - Halis Demir (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 167; Şerife Özketen, “Kemalpaşazâde’nin İnsan Hürriyeti Anlayışı”, *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol - Halis Demir (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 328.

¹⁹⁶ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 583-584.

¹⁹⁷ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 173a-173b.

olduğunu söyler.¹⁹⁸ Buna göre vâcip; tahsise uğramış âm lafız, haber-i vâhid, meşhur haber ve müevvel âyet ile sabit olabilmektedir. Çünkü bu delillerin ya sübutu ya da delaleti zannîdir. Ne var ki hem Pezdevî hem de Sadrüşşerîa'nın "haber-i vâhidi istihfaf eden" şeklindeki ifadeleri vâcibin delilinin sadece haber-i vâhid olduğu izlenimi vermektedir. Kanaatimizce onların kullandığı bu ifade hasır ifade edip de diğer zannî delilleri dışlamadığı için müsamahalı bir kullanım olarak görülmelidir. Nitekim Bâbertî (ö. 786/1384) çoğu vâcibin hâber-i vâhid ile sabit olmasından dolayı Pezdevî'nin bu ifadeyi kullandığını belirtir.¹⁹⁹ Bununla birlikte Kemalpaşazâde'nin yaptığı değişiklik ile ibarenin, vâcibin sabit olduğu diğer delilleri de kapsamına alması bakımından daha teknik bir hale geldiğini söyleyebiliriz. Ayrıca yapılan bu eleştirinin dolaylı olarak *Usûlü'l-Pezdevî*'ye de teşmil edilebileceğini belirtmeliyiz.

Örnek 2- Sadrüşşerîa'ya göre icihadın şartları şunlardır: Kitabın sözlük ve şer'î mânası ile lafız taksimini bilmek, Sünneti metin ve senet açısından bilmek ve kıyasın şartlarını, hükmünü, kısımlarını bilmek.²⁰⁰ Teftâzânî, Sadrüşşerîa'nın bu ifadelerini takrir ederken icihadın şartları arasında icmâin da zikredilmesinin uygun olacağını belirtir. Çünkü müctehid icihad yaparken icmâa aykırı hüküm vermemesi için hangi konularda icmâin gerçekleştiğini bilmesi gerekir.²⁰¹ Kemalpaşazâde, kıyasın bilgisinin icmâin nerelerde gerçekleştiğine dair bilgiyi de tazammun ettiğini; zira icmâa muhalif olarak yapılan kıyasın makbul olmadığını söyleyerek Teftâzânî'nin açıklamasına itiraz eder.²⁰²

2.2.5. Fıkıh Eleştirileri

Örnek- Sadrüşşerîa hâs lafzın, kendisiyle kastedildiği anlamı kesin bir şekilde ifade ettiğini belirtir ve buradan hareketle ulaşılan bazı hükümleri zikreder. Bunlardan biri de - Şâfî'nin aksine- mehrin alt sınırının şâri' tarafından belirlendiği görüşüdür. Zira "Müminlerin eşleri ve câriyeleri hakkında neyi farz kıldığımızı biliyoruz"²⁰³ âyetinde geçen "فرضنا" kelimesi "takdir ettik/belirledik" anlamındadır. Dolayısıyla şâri' ya mehrin üst sınırını ya da alt sınırını belirlemiş olmalıdır. İcmâa göre mehrin üst sınırı

¹⁹⁸ *Usûlü'l-Pezdevî*, 328; Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 583.

¹⁹⁹ Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî, *et-Takrîr li Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Abdüsselam Subhî Hâmid (Kuveyt: Vizâratü'l Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1426/2005), 3/481.

²⁰⁰ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 574.

²⁰¹ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/259.

²⁰² Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 169b-170a.

²⁰³ el-Ahzâb 33/50.

belirlenmemiştir. Şu halde mehrin alt sınırı şâri‘ tarafından belirlenmiş olmalıdır. Fakat bu alt sınırın ne kadar olduğu beyân edilmediği için şeriatta muteber olan bir şeye kıyas yapılır. Bu da el kesme cezasının verilmesini gerektiren on dirhemdir.²⁰⁴ Kemalpaşazâde bu konuda Sadrüşşerîa’ya itiraz eder ve mehrin alt sınırının Hz. Peygamber’in “Mehr in en azı on dirhemdir” hadisi ile belirlendiğini ifade eder. Minhüvât notunda da *Hidâye* vb. kitaplarda bunun açıklandığını, mehrin belirlenmesinin kıyas ile yapıldığını zanneden Sadrüşşerîa’nın yanlış olduğunu zira şer‘î takdirlerde/miktarlarda rey in bir etkisinin bulunmadığını söyler.²⁰⁵ Nitekim Hanefî mezhebinin önemli kaynaklarına müracaat ettiğimizde Kemalpaşazâde’nin belirttiği gibi zikri geçen hadise dayanarak mehrin alt sınırının on dirhem olarak takdir edildiğini ve hırsızlık nisabıyla herhangi bir kıyas yapılmadığını görmekteyiz. Üstelik Kâsânî (ö. 587/1191) Hz. Ömer, Hz. Ali ve İbn Ömer’in “Mehir on dirhemden az olmaz” şeklindeki sözlerinden, bu belirlemenin tevfi ki olduğunun anlaşıldığını; çünkü böyle bir hükme kıyas ve ictihad yoluyla ulaşılamayacağını ifade etmiştir.²⁰⁶ Sonuç olarak mehrin asgari miktarının kıyas ile değil nas ile tespit edildiğine dair Kemalpaşazâde’nin yaptığı açıklamanın mezhep kitaplarında geçen bilgilere daha muvafık olduğu görünmektedir.

2.2.6. Belâgat Eleştirileri

Örnek 1- Sadrüşşerîa lafzın vazolunduğu anlamda kullanılması bakımından taksim edilmesi bölümünde bir başlık açarak mecaz alâkalarını ele alır. Kevn, evl, isti‘dâd, mukâbele, cüziyyet, hulûl, sebebiyyet, şartıyyet ve vasfiyyet olmak üzere dokuz maddede ele aldığı alâka türlerinin kitaplarda zabtedilmeden zikredildiğini; kendisinin bunları hasr ve aklî taksim yoluyla zikrettiğini iddia eder.²⁰⁷ Ancak Kemalpaşazâde minhüvât notunda bu alâka türlerini daha önce İbnü’l-Hâcib’in zabtettiğini ve Sadrüşşerîa’nın bu iddiasının doğru olmadığını belirtir.²⁰⁸ Nitekim *el-Muhtasar*’ı incelediğimizde Kemalpaşazâde’nin

²⁰⁴ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 120-121.

²⁰⁵ Ali b. Ebû Bekr el-Mergînânî, *el-Hidâye*, thk. Sâid Bekdâş (Medine: Darü’s-Sirac, 1440/2019), 3/59-60; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 10a.

²⁰⁶ Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Darü’l-marife, ts.), 5/81; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i’ fî tertîbi’s-şerâ’i’*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Kahire: Dârü’l-hadîs, 1426/2005), 3/456.

²⁰⁷ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 166-170.

²⁰⁸ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 24b.

belirttiği gibi İbnü'l-Hâcib'in alâka türlerini şekil, vasıf, kevn aleyh, evl ileyh ve mücâveret olmak üzere beş maddede zabtettiğini görüyoruz.²⁰⁹

Örnek 2- *Tenkîh*'te lafızların kullanım bakımından taksiminde hakikat ve mecâzın tanımı yapıldıktan sonra bu lafızların her birinin sarîh ve kinaye şeklinde ikiye ayrıldığı belirtilir. Kinaye ile usulcülerin ne kastettiği açıklandıktan sonra belâgat âlimlerinin tanımı zikredilir. Kemalpaşazâde bu tanımı kısmen değiştirir ve Tefâtânî'ye itiraz yöneltir. Bu tanıma göre kinaye, vazolunduğu anlamda kullanılan lafız olmakla beraber lafızla bu anlam değil melzûmuna intikal etmek kastedilmektedir. Örneğin طویل النجاد (Kılıcının bağı uzun) sözü ile kılıç bağının uzunluğu değil sahibinin uzun boylu olduğu kastedilir. Fakat Kemalpaşazâde kişinin uzun bir kılıç bağı bulunmazsa kinayenin söz konusu olamayacağını ileri sürer. Çünkü kinayenin şartı, lafzın vazolunduğu anlamda kullanılmasıdır ve uzun bir kılıç bağı olmaksızın bu şart gerçekleşmeyecektir. Minhüvâtta da bu açıklamasının, *Telvîh*'in “kişinin hiç kılıç bağı olmasa da kelim sahih olur” sözüne itiraz olduğunu belirtir. Çünkü böyle bir kişi hakkında “kılıcının bağı uzun” sözü Zemahşerî ve Sekkâkî'nin tercihinine göre kinaye değil mecâz-ı mürsel olur.²¹⁰ Zemahşerî ve Sekkâkî'nin ibarelerini incelediğimizde Kemalpaşazâde'nin onlara atıf yaparak belirttiği görüşü sarîh bir şekilde zikretmediklerini görüyoruz. Öyle anlaşıyor ki müellif bu görüşü onların ifadelerinden çıkarım yaparak elde etmiştir. Bu nedenle burada Zemahşerî ve Sekkâkî'nin ifadelerine yer vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Zemahşerî “*Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onların yüzlerine bakmayacak*”²¹¹ âyetinin tefsirinde, bakmak fiili, kendisi hakkında bu fiilin kullanılması caiz olanlar için kullanıldığında asli anlamın kinaye olduğunu belirtir. Çünkü bir insanı önemseyen biri ona yönelir ve bunu gözleriyle ona bakarak ifade eder. Sonra bu kullanım yaygınlaşmış ve bir bakış söz konusu olmasa da bakmak fiili önemseme ve ihsan anlamında kullanılır olmuştur. Daha sonra bakmak fiili, kendisi hakkında bu fiilin kullanılması caiz olmayan için mecazen ihsan anlamında kullanılmıştır.²¹² Yani Zemahşerî'ye göre Allah hakkında bakmak fiilinin kullanımı caiz olmadığı ve bu fiilin hakikat anlamı onun hakkında mevcut olmadığı için âyette geçen “onların yüzlerine

²⁰⁹ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *el-Muhtasar*, thk. Adiy Muhammed el-Gubârî (Cidde: Dârü'l-minhâc, 1444/2023), 41.

²¹⁰ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 24a.

²¹¹ Âl-i İmrân 3/77.

²¹² Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'ik-tenzîl*, thk. Mâhir Edib Habbuş (İstanbul: Dârü'l-Lübâb - Mektebetü'l-İrşâd, 1442/2021), 2/99.

bakmayacak” sözü ile mecazen kızgınlık kastedilmektedir. Sekkâkî ise mecâz ve kinaye arasındaki farkı belirtirken kinayede lafzın hakiki anlamının kastedilmesine engel bir durumun olmadığını, “falancanın kılıcının bağı uzundur” sözü ile bu kişinin uzun boylu olması kastedilebileceği gibi herhangi bir tevil yapmaksızın kılıcının bağının uzun olmasının da kastedilebileceğini belirtir.²¹³ Buna göre kinayede hakikat anlamın kastedilmesi de mümkünse kılıç bağının mevcut olması gerekmektedir. Zira kinayede ikinci anlama lafzın hakikat anlamı üzerinden ulaşılmaktadır. Mecazda ise lafzın hakiki anlamının kastedilmesine engel bir karine vardır ve ikinci anlam bu karine ile elde edilir.

2.2.7. Tarif Eleştirileri

Örnek 1- Sadrüşşerîa, usûlü’l-fıkh kavramının tafsilî/izafî tanımını yaparken iki tür tarifi olduğunu açıklar: Hakikî tarif hakikî mahiyetlerin tarifi iken ismî tarif ise asıl, fıkhî, cins gibi itibarî mahiyetlerin tarifi. Bu iki tarifi de muttarid ve mün’akis olması şart koşulmuştur. Mesela insanın “yürüyen canlı” şeklindeki tarifi muttarid değildir. Çünkü bu tarifi kapsama insan olmadığı halde yürüyen canlılar da dahil olmaktadır. Yine “bilfiil yazıcı olan” şeklindeki tarifi de mün’akis değildir. Zira bilkuvve halinde yazıcı olanlar bu tarifi kapsama girmemektedir. Sadrüşşerîa, Râzî’nin asıl kelimesi için “kendisine muhtaç olunan şey” şeklinde yaptığı tarifi ismî tarif olduğunu söyler ve muttarid olmadığı gerekçesiyle eleştirir. Çünkü bir şey meydana gelebilmesi için fâil illetine, sûrî illetine, gâî illetine ve şartlarına ihtiyaç duyduğu halde bunlara asıl denilmemektedir.²¹⁴ Kemalpaşazâde, Sadrüşşerîa tarafından tarifi kısımlarına dair yapılan bu açıklamaları eserden çıkarır ve Râzî’nin tarifi bağlamında hem Sadrüşşerîa’ya eleştiri yöneltir hem de Teftâzânî’nin Sadrüşşerîa’ya yaptığı bir itiraza cevap verir. Minhüvât notunda Sadrüşşerîa’nın tarifi türlerinden bahsettiğini; ancak tanım sanatında (sınaat-i tahdîd) behresi az olduğu için lafzî tarif ile ismî tarif arasındaki farkı ayıramadığını belirtir. Yani ona göre Râzî’nin yaptığı tarif ismî değil lafzî tariftir. Ne var ki Kemalpaşazâde bu iki tarif arasındaki farka dair herhangi bir açıklama yapmaz ve konunun detaylarının başka bir ilimde ele alındığını söylemekle yetinir.²¹⁵ Bundan dolayı bu iki tarif türünü mantık, münâzara ve kelam kitaplarında zikredildiği şekliyle tanımlamak istiyoruz. Lafzî tarif, manaya delaleti açık olmadığı için bu manaya delaleti

²¹³ Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, 513.

²¹⁴ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/63; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 85.

²¹⁵ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 2b.

daha açık bir lafızla yapılan tariftir. Daha çok sözlüklerde kullanılan lafzî tarifler eşanlamlı müfred lafızlarla yapılır. Şayet böyle bir lafız yoksa mananın ayrıntısını değil diğer anlamlar arasından belirlenmesini sağlayacak mürekkebi bir lafızla yapılır. Kitabın Kur'ân, gazanferin aslan, sa'danın bitki, karkafın hamr veya halânın vehmedilen boyut olarak tarif edilmesi lafzî tarife örnek olarak zikredilebilir. İsmî tarif ise hariçte varlığı bilinmeyen itibarî mefhumların tasavvurunun amaçlandığı tariftir. Anka kuşunun, garip şekilli uzun boyunlu olarak tarif edilmesi bu türe örnek olarak zikredilebilir.²¹⁶ Şu halde Râzî'nin tarifini mürekkebi lafızla yapılan bir lafzî tarif olarak kabul etmek daha uygun gözükmektedir. Nitekim Cürcânî bu tanımları ismî tarif olarak değerlendiren Teftâzânî'ye itiraz etmiş ve bunun lafzî tarif olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca *Tenkîh*'e kısmî bir şerh yazan Taşköprülüzâde de bu iki tarif arasında fark olduğuna dikkat çekmiş ve Râzî'nin asıl kelimesi için yaptığı tarifi lafzî tarif olarak değerlendirmiştir.²¹⁷

Kemalpaşazâde'nin bu konu bağlamında ayrıca Teftâzânî'nin bir itirazına cevap verdiğini ifade etmiştik. Teftâzânî, mutlak tarifler özellikle ismî tarifler için ittîrad şartının olduğu hususuna itiraz edildiğini belirtir. Çünkü sözlüklerde lafızlar mefhumlarından daha genel ifadelerle açıklanmaktadır. Ayrıca muhakkik âlimlere göre bazen bir şeyin tanımlanması ile o şeyin muayyen bir şeyden ayrışması amaçlandığı için bunu ifade edecek lafızlarla iktifa edilir. Mesela asıl ve fer' kelimeleri arasında bir ayrışma sağlanmak istendiğinde birincisi "kendisine muhtaç olunan şey"; ikincisi de "muhtaç olan şey" şeklinde tanımlanabilir. Dolayısıyla ona göre Râzî'nin tarifinde ittîrad şartı aramaya gerek yoktur.²¹⁸ Kemalpaşazâde, lafzî tariflerin genellik ifade eden lafızlarla yapılması geçerli olsa da hoş karşılanmadığını; bu nedenle Râzî'nin yaptığı tarifi tercih edilmediğini belirtmiştir.²¹⁹ Çünkü nitelikli bir tarif için müsâvat -yani tarifi tanımlanana dahil olmayanı içermemesi ve dahil olanı da dışlamaması- şart koşulmuştur.²²⁰

²¹⁶ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/9-10; Muhammed Fevzî b. Ahmed el-Edirnevî, *Seyfü'l-gullâb şerhu Muğnî't-tullâb*, thk. Yesar el-Habîb, Mâhir Osman (Lübnan: Dâru Tahkîki'l-Kitab, 2021), 204; Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, *Risâletü'l-Âdâb (Muğnî't-tullâb içinde)*, thk. Yesar el-Habîb, Mâhir Osman (Lübnan: Dâru Tahkîki'l-Kitab, 2021), 495-499.

²¹⁷ es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Hâşiyetü't-Telvîh*, thk. Emine Nureşan Dinç (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 6; Taşköprülüzâde, *Şerhu't-Tenkîh* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3239), 6b-7a.

²¹⁸ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/30-31. Cürcânî, sözlüklerde çoğunlukla ismî tariflerin değil lafzî tariflerin yer aldığını söyleyerek Teftâzânî'ye itiraz yöneltir. bk. Cürcânî, *Hâşiyetü't-Telvîh*, 7.

²¹⁹ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 2b.

²²⁰ Hasan Çelebi, *Hâşiyetü't-Telvîh* (Bağdatlı Vehbi, 381), 26b.

Örnek 2- Sadrüşşerîa, *Tenkîh*'te fıkıh kavramı için Ebû Hanîfe'ye nispet edilen “kişinin hak ve yükümlülüklerini bilmesi” şeklindeki tanımını zikrettikten sonra, Şâfiîler tarafından yapılan “şer'î amelî hükümleri tafsîlî delillerinden hareketle bilmek” şeklindeki tanımını aktarır. *Tavzîh*'te, İbnü'l-Hâcib'in bu tanıma eklediği “istidlal ile”²²¹ kaydının tekrar ifade ettiğini belirtir.²²² Teftâzânî, Sadrüşşerîa'nın bu ifadesine itiraz eder ve İbnü'l-Hâcib'in bu kaydı eklemesinin gerekçesini açıklar. Delillerden hareketle hükümler hakkında bilgi edinmek, Cebrâil ile Hz. Peygamber'in bilgisinde olduğu gibi bazen zorunlu olarak gerçekleşir. Bazen de müctehidin bilgisinde olduğu gibi istidlal ve istinbat yoluyla gerçekleşir. Birinci bilgi türüne ıstılahî anlamda fıkıh denilemeyeceği için “istidlal” veya “istinbat” kaydı eklenerek Cebrâil ile Hz. Peygamber'in bilgisi tanım dışında bırakılması gerekmektedir. Teftâzânî'ye göre Sadrüşşerîa bu kaydın mukallidin bilgisini tanım dışında bırakmak için kullanıldığını düşündüğü için tekrar ifade ettiğini belirtmiştir. Çünkü mukallidin bilgisi “tafsîlî delillerden” kaydıyla tanım dışında kalmaktadır.²²³ Kemalpaşazâde, Sadrüşşerîa'yı savunmak adına Teftâzânî'nin yaptığı bu itiraza cevap verir. O, bahsi geçen fıkıh tanımını zikrettikten sonra İbnü'l-Hâcib'in eklediği “istidlal ile” kaydına gerek olmadığını belirtir. Çünkü delillerden bilginin elde edilmesi söz konusu olduğunda akla ilk gelen anlam, bu bilginin istidlal yoluyla gerçekleşmesidir. Nitekim tariflerin akla ilk gelen manaya hamledilmesi vaciptir. Minhüvât notunda da Sadrüşşerîa'nın, mezkur kaydın tekrar ifade ettiğine dair sözü ile bunu kastettiğini, dolayısıyla Teftâzânî'nin yönelttiği itirazın geçerli olmadığını belirtir.²²⁴ Esasen Teftâzânî Kemalpaşazâde'nin bu cevabını farazî bir itiraz olarak zikretmiş ve buna teslîmî bir cevap vermiştir. Yani bilginin delilden elde edilmesi bunun istidlal ile gerçekleştiğini gösterdiği kabul edilse bile bu kaydın ihtirâzî bir kayıt olmayıp iltizâmî olarak bilinen bu hususu açıklamak veya yanlış anlamayı önlemek veya beyân için zikredildiğini; bu kullanımın da tariflerde yaygın olduğunu belirtmiştir.²²⁵

Örnek 3- Sadrüşşerîa'ya göre lafız vazolunduğu anlamda kullanılırsa hakikat; bir alâka sebebiyle vazolunduğu anlam dışında (في غير ما وضع له) kullanılırsa mecâzdır.²²⁶

²²¹ İbnü'l-Hâcib'e göre fıkıh, fer'î şer'î hükümleri tafsîlî delillerinden istidlal ederek bilmektir. bk. İbnü'l-Hâcib, *el-Muhtasar*, 18.

²²² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 87-88.

²²³ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/36-37.

²²⁴ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 3a.

²²⁵ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/37.

²²⁶ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 162.

Kemalpaşazâde ise mecâzı, vazolunmadığı anlamda/vazolunduğu bütün anlamların dışında (فيما لم يوضع له) kullanılan lafız olarak tanımlar. Bu değişikliği yapmasına, müşterek lafzın da vazolunduğu anlamın dışında kullanılmasını gerekçe olarak gösterir.²²⁷ Yani müellif, Sadrüşşerîa'nın yaptığı mecâz tanımının müşterek lafza da hamledilebileceğini düşündüğünden dolayı müştereki tanım dışında bırakmak için bu şekilde bir değişikliğe gitmiştir. Manav İvaz Efendi, müşterekin mecâz tanımına hamledilmesini şu şekilde açıklar: Müşterek lafızda birden fazla vaz' bulunmaktadır. Lafız, vazolunan bu anlamlardan birinde sonra bir diğerinde kullanılırsa, ikinci kullanıldığı anlam birinciye nispetle vazolunduğu anlamın dışında kullanılmış olur. Ancak müellifin kullandığı فيما لم يوضع له ibaresindeki fiile nefiy dahil edilerek siyakı nefiyde nekrenin durumuna getirilmiş ve "vaz'" cinsi olumsuzlanmıştır. Dolayısıyla bu lafızda selbi küllî bulunduğu için müşterek, tanım dışında kalmıştır.²²⁸

Örnek 4- Sadrüşşerîa *Tenkîh*'te Ebû Hanîfe'den nakledilen "kişinin hak ve yükümlülüklerini bilmesi" şeklindeki fıkıh tanımını zikreder ve şerhte bu tanımlar yorumlar.

1) ما لها وما عليها ifadesi ile kişinin, kendisi sebebiyle ahirette fayda ve zarar gördüğü şey kastedilmiş olabilir. a) Şayet fayda ve zarar ile sevap ve ceza kastedilmişse vâcip ve mendubu yapmak sevap verilen şeylerden, haram ve tahrîmen mekruhu işlemek ve vâcibi terk etmek ceza verilen şeylerdendir.²²⁹ Diğer kısımlar ise ne sevap ne de ceza kategorisine dahil olmamaktadır. b) Eğer fayda ile ceza verilmemesi ve zarar ile ceza verilmesi kastedilmişse haramı ve tahrîmen mekruhu işlemek ve vâcibi terk etmek ceza verilen şeylerdendir. Mükellefin diğer dokuz fiili ise ceza verilmeyen şeylerden olur. c) Şayet fayda ile sevap verilmesi ve zarar ile sevap verilmemesi kastedilmişse vâcip ve mendubu yapmak sevap verilen şeylerdendir. Mükellefin diğer on fiili ise sevap verilmeyen şeylerdendir.

2) ما لها وما عليها ifadesi ile kişi için caiz olan ve vâcip olan şey kastedilmiş olabilir. Dolayısıyla haram ve tahrîmen mekruh dışındaki şeylerin yapılması ve vâcibin dışındakilerin terk edilmesi caiz olan şeylerdendir. Vâcibin yapılması ve haram ile

²²⁷ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 23a.

²²⁸ Manav İvaz Efendi, *Hâşiye ala Tağyîri't-Tenkîh* (Carullah Efendi, 465), 292b-293a.

²²⁹ Sadrüşşerîa, mükellefin fiillerinin vâcip, mendup, mubah, tenzîhen mekruh, tahrîmen mekruh ve haram olmak üzere altı tane olduğunu belirtir. Ayrıca bunların fiil ve terk tarafları da bulunmaktadır.

tahrîmen mekruhun terk edilmesi vâcib olan şeylerdendir. Haram ile tahrîmen mekruhun işlenmesi ve vâcibin terk edilmesi ise caiz ve vâcib kategorisine dahil olmamaktadır.

3) ما لها وما عليها ifadesi ile kişi için câiz olan ve haram olan şey kastedilmiş olabilir. Bu anlama göre mükellefin fiilleri bütün kısımlara dahil olur.²³⁰

Sadrüşşerîa'nın, bu açıklamalarını ve mükellefin fiillerine dair yaptığı taksimi bir tabloda şu şekilde gösterebiliriz:

²³⁰ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 85-87.

	Sadrüşşerîa'ya göre ما لها وما عليها ile kastedilen anlam									
	ما تنفع به النفس وما تنضرر به في الآخرة						ما يجوز لها وما يجب عليها		ما يجوز لها وما يحرم عليها	
	Fayda ve zararla kastedilen anlam						Yapılması caiz	Yapılması vacip	Yapılması caiz	Yapılması haram
	Sevap vermek	Ceza vermek	Ceza vermemek	Ceza vermek	Sevap vermek	Sevap vermemek				
Vacibi yapmak	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-
Vacibi terk etmek	-	+	-	+	-	+	-	-	-	+
Mendubu yapmak	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
Mendubu terk etmek	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-
Mubahı yapmak	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-
Mubahı terk etmek	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-
Tenzihen mekruhu yapmak	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-
Tenzihen mekruhu terk etmek	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-
Tahrîmen mekruhu yapmak	-	+	-	+	-	+	-	-	-	+
Tahrîmen mekruhu terk etmek	-	-	+	-	-	+	+	+	+	-
Haramı yapmak	-	+	-	+	-	+	-	-	-	+
Haramı terk etmek	-	-	+	-	-	+	+	+	+	-

Tablo 5: Sadrüşşerîa'ya Göre ما لها وما عليها ile Kastedilen Anlam

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kemalpaşazâde ما لها وما عليها ifadesini Sadrüşşerîa'dan farklı yorumlar ve onun açıklamalarına bazı itirazlar yöneltir. O, ما لها ifadesi ile yapılmasında zorluk ve külfet bulunmayan şeylerin kastedildiğini söyler. Buna göre mubah, mendup ve tenzihen mekruh bu kısma dahil olmaktadır. ما عليها ifadesi ile ise yapılmasında zorluk ve külfet bulunan şeylerin kastedildiğini belirtir. Buna göre vâcip, haram ve tahrîmen mekruh bu kısma dahil olmaktadır. Böylece tarifin bütün kısımları kapsadığını ve ek bir kayda gerek

olmadığını dile getirir. Halbuki ما لها وما عليها ifadesi, “kendisi sebebiyle fayda ve zarar gördüğü şey” şeklinde tanımlandığı zaman “ahirette” kaydına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kayıt eklendiğinde de tarif mubahı içermemektedir. Çünkü uhrevî fayda ve zarardan anlaşılan şey hayır ve şer ile karşılık vermektir. Ayrıca mubahı sevap verilmeyen şeyler içerisine dahil etmek için zararı sevap verilmeyen şey olarak tevil etmek ona göre zorlama bir yorumdur. Aynı şekilde mubahı ceza verilmeyen şeyler içerisine dahil etmek için faydayı ceza vermeme olarak tevil etmek de zorlama bir yorumdur. Bunun dışında ما لها وما عليها ifadesi “kişinin yapması caiz olan ve vâcip olan” şeklinde tanımlandığında haram ve tahrîmen mekruh gibi bazı kısımların tarif dışında kaldığını ifade eder.²³¹

2.2.8. Bilgiyi Tashih Etme veya Eleştirme

Örnek 1- Sadrüşşerîa Kitap bölümünün ikinci kısmı olan “lafzın hüküm ifade etmesi” bölümünde kâfirlerin şeriatla muhatap olup olmadıklarını tartışır. *Hitâbü'l-küffâr* konusunun *Usûlü'l-Pezdevî*'de ele alınmadığını ve önemli olması nedeniyle konuyu *Usûlü's-Serahsî*'den naklettiğini ifade eder.²³² Kemalpaşazâde ise *Usûlü'l-Pezdevî*'nin son kısımlarında bu konunun ele alındığını ve Sadrüşşerîa'nın yanıldığını belirtir.²³³ Esasen daha önce Teftâzânî de bu konunun *Usûlü'l-Pezdevî*'nin ehliyet bahsinde ele alındığı belirtmiş ve ilgili yeri iktibas etmiştir.²³⁴ Ancak *Tenkîh*'in *Usûlü'l-Pezdevî* esas alınarak telif edildiği bilgisini göz önünde bulundurduğumuzda Sadrüşşerîa'nın, Teftâzânî ile Kemalpaşazâde'nin kastettiği yeri *Usûlü'l-Pezdevî*'de görmemiş olması uzak bir ihtimal olarak gözükmektedir. Sadrüşşerîa muhtemelen konunun *Usûlü'l-Pezdevî*'de bu şekilde detaylı ve sistematik bir şekilde ele alınmadığını vurgulamak istemiştir. Nitekim mezkûr konuyu iki eserde karşılaştırdığımızda *Usûlü'l-Pezdevî*'de vüçûb ehliyeti işlenirken kısaca ele alındığını, *Usûlü's-Serahsî*'de ise emir bahislerinden sonra müstakil bir başlık altında detaylı bir şekilde ele alındığını görmekteyiz.²³⁵

Örnek 2- Sadrüşşerîa, icmâin rüknü olan ittifakın azîmet ve ruhsat olmak üzere iki türü olduğunu ifade eder. Azîmet, icmâ ehlinin açıkça görüşlerini ifade etmeleri veya bu doğrultuda amel etmeleridir. Ruhsat ise icmâ ehlinin bir grubun görüşlerini ifade etmesi ve bu bilgi diğerlerine ulaştığı halde teemmül süresi geçene kadar susmalarıdır.

²³¹ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 2b.

²³² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 347.

²³³ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 99a.

²³⁴ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/452.

²³⁵ krş. *Usûlü'l-Pezdevî*, 712-713; *Usûlü's-Serahsî*, 1/290-302.

Sadrüşşerîa bazı isimlere göre sükût ile icmâın sabit olmadığını söyler ve bu konuda onların delillerini serdeder. Bunlardan biri de Hz. Ömer zamanında yaşanmış şu olaydır: Hz. Ömer bir kadına işlediği bir kusur nedeniyle vurmuş ve hamile olan bu kadın çocuğunu düşürmüştür. Bunun üzerine Hz. Ömer sahabe ile istişare etmiş ve kendisine gurre gerekip gerekmediğini sormuştur. Sahabe ise gurre ödemesinin gerekli olmadığını çünkü onun, kadını terbiye etmek istediğini ifade etmiş; Hz. Ali ise bu konuda görüş belirtmemiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer ona da fikrini sorunca gurre ödemesinin gerekli olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin susması diğerlerinin görüşüne muvafakat olarak kabul edilmemiştir.²³⁶ Kemalpaşazâde burada metni değiştirerek Hz. Ömer'in kadına vurduğu şeklindeki bilgiyi tashih eder. Onun aktardığına göre Hz. Ömer kocası yanında olmayan bir kadını uyarmak için birini gönderince kadın korkmuş ve düşük yapmıştır. Kemalpaşazâde minhüvât notunda, hadiseyi usulcülerin bu şekilde aktardıklarını ve *Tavzîh*'teki bilginin buna uygun olmadığını belirtir.²³⁷ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kemalpaşazâde *Usûlü's-Serahsî*'den istifade ederek bu bilgiyi tashih etmiştir.²³⁸

Örnek 3- Sadrüşşerîa *Tenkîh*'te Ebû Hanîfe'den nakledilen “kişinin hak ve yükümlülüklerini bilmesi” (معرفة النفس ما لها وما عليها) şeklindeki fıkıh tanımını zikreder ve şerhte marifet kavramını, delile dayanarak tikel meseleleri idrak etmek şeklinde tanımlar.²³⁹ Kemalpaşazâde ise marifeti, tikel meseleleri idrak etmek şeklinde tarif eder. Delilden bilgi elde etmenin marifet kavramının mefhumuna uygun olmadığını ve bu kavram mutlak olarak kullanıldığında söz konusu mânanın anlaşılmadığını ve kavram bu şekilde anlaşıldığı takdirde, Ebû Hanîfe'nin fıkıh tanımına uymadığını ileri sürer. Çünkü onun fıkıh tanımı vicdânî meseleleri de kapsamaktadır ki bunlar da delil ile bilinmez.²⁴⁰ Marifet kavramının tanımı konusunda Teftâzânî ve Cürcânî gibi otorite isimler arasında da ihtilaf bulunmaktadır. Teftâzânî tanımında geçen “delile dayanarak” kaydının ne sözlükte ne de ıstılâhi anlamda karşılığının olmadığını ifade ederken Cürcânî ise Râgıb el-İsfahânî'nin, hatırlama ve istidlal sonrası oluşan bilgi şeklindeki marifet tanımını referans gösterir ve Teftâzânî'ye itiraz yöneltir.²⁴¹

²³⁶ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 445-446.

²³⁷ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 121a.

²³⁸ *Usûlü's-Serahsî*, 2/109-110.

²³⁹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 85-86.

²⁴⁰ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 2b.

²⁴¹ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/31; Cürcânî, *Hâşiyetü't-Telvîh*, 7-8.

2.2.9. Yeni Bilgi Ekleme veya Eksik Bilgiyi Tamamlama

Örnek 1- Kemalpaşazâde hurûfu'l-meânî bölümünde atıf harflerini ele alırken “أو” harfinin kullanımıyla alakalı Sadrüşşerîa'nın bahsetmediği yeni bir bilgi ekler. İki veya daha çok şeyden biri anlamında olan bu harfin bazen “لا” yani istisna anlamında kullanıldığını ve kendisinden sonraki muzâri fiili gizli bir “أن” edatı ile nasp ettiğini söyler. Buna örnek olarak “لأقتله أو يسلم” (Onu öldüreceğim ya da müslüman olacak) cümlesini zikreder. Ayrıca minhüvât notunda bu bilginin ne *Tenkîh*'te ne de *Tavzîh*'te bulunmadığını belirtir.²⁴² Tespit ettiğimize göre Kemalpaşazâde bu bilgiyi eserin kaynakları arasında olan İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) *Muğni'l-lebîb*'inden istifade ederek kitaba eklemiştir.²⁴³

Örnek 2- Sadrüşşerîa *Tenkîh*'te emir sîgasının on altı farklı anlamda kullanıldığını belirtir ve bunları *Tavzîh*'te örnekleriyle beraber zikreder. Bu anlamlar; îcab, nedb, tedîb, irşâd, ibâha, tehdit, minnet (imtinân), ikram, aciz bırakma (ta'cîz), emredilene dönüştürme (teshîr), aşağılama (ihânet), eşit görme (tesviye), dua, temennî, önemsememe (ihtikâr) ve tekvîndir.²⁴⁴ Kemalpaşazâde ise emir sîgasının on yedi anlamda kullanıldığını söyler ve Sadrüşşerîa gibi bunları şerhte örnekleriyle beraber sıralar. O, bu anlamlardan bazılarını birbiriyle ilişkilendirir ve ayrıca *Tavzîh*'te geçmeyen yeni anlamlar da ekler. Bu minvalde ilk olarak Sadrüşşerîa'nın müstakil olarak zikrettiği tedîb anlamını irşâd anlamı ile beraber zikreder ve emrin tedîb anlamı için Hz. Peygamber'in İbn Abbas'a hitaben söylediği “Önünden ye!” sözünü, irşâd anlamı için de “*Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın... Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun...*”²⁴⁵ âyetini örnek verir. Yaptığı bu değişikliğin gerekçesini ise minhüvât notunda açıklar. İrşâd ile amaçlanan şey dünyevî maslahatları gerçekleştirmektir. Nitekim borç ilişkisi kuran kişiler iki şahit gösterdiklerinde sevapları artmadığı gibi şahit göstermeyenlerin de sevapları azalmamaktadır. Tedîb ile amaçlanan şey ise ahlakı güzelleştirmek ve âdetleri ıslah etmektir ki bunlar da dünyevî maslahat kapsamında değerlendirilmektedir. Şu halde tedîbin, irşâd anlamı içerisinde zikredilmesi daha uygundur. Mütেকellim usulcüler ise edebî teşvik edilen bir şey olmasından hareketle tedîb anlamını nedb anlamı içerisinde

²⁴² Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 40a.

²⁴³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 105-106.

²⁴⁴ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 277-279.

²⁴⁵ el-Bakara 2/282.

zikretmişlerdir.²⁴⁶ Kemalpaşazâde ikinci olarak, *Minhâcü'l-vüsûl* ve şerhleri gibi emrin tehdit anlamı içerisinde inzâr anlamını zikreder.²⁴⁷ “Korkutarak bilgilendirme” anlamına gelen inzâr için “*De ki: Şimdilik biraz daha eğlenin. Sonunda varacağınız yer ateştir*”²⁴⁸ âyetini örnek verir. Kemalpaşazâde bunların dışında emir sîgasının kullanıldığı anlamlar arasında tereccî ve haber manalarını zikreder ve minhüvâtta Sadrüşşerîa’nın bu anlamları ihmal ettiğini vurgular. Emrin temennî anlamı için örnek olarak kullanılan “*ألا أيها الليل الطويل ألا انجلي*” (Ey uzun gece! Artık açıl) beytinin, şiirsel tahayyül dikkate alınmadığında tereccî anlamı için de örnek olarak zikredilebileceğini belirtir. Bilindiği gibi gerçekleşmesi imkânsız veya uzak ihtimal olan şeyleri talep için temennî, gerçekleşmesi imkân dahilinde olan ve umudun söz konusu olduğu şeyleri talep için ise tereccî kavramı kullanılmaktadır. Esasen gece ne kadar uzun sürse de sona ermesi mümkün olan şeyler arasında olduğundan dolayı şiirdeki “*انجلي*” (açıl) emrinin tereccî anlamına hamledilebileceği akla gelmektedir. Ancak Bedahşî ve İbrî, özlem ateşiyle yanıp tutuşan ve ayrılığın zorluklarıyla sınanan âşğın, karşılaştığı zorlukların asla sona ermeyeceğini düşünmesinden dolayı gecenin de sona ermesine dair hiç ümidinin bulunmadığını ifade eder. Bundan dolayı şiirdeki emir sîgası temennî anlamına hamledilmiştir.²⁴⁹ Öyle anlaşıyor ki Kemalpaşazâde burada Bedahşî ve İbrî gibi düşünenlere cevap vermiş ve şiirsel tahayyül dikkate alınmadığında şiirde geçen emrin tereccî manasına hamledilebileceğini belirtmiştir. Son olarak Kemalpaşazâde, Beyzâvî gibi emir sîgasının anlamları arasında haber anlamını zikretmiş ve Hz. Peygamber’in “Utanmadıktan sonra dilediğini yap” hadisini buna örnek vermiş ve “dilediğini yap” ifadesi ile “dilediğini yaparsın” anlamının kastedildiğini belirtmiştir.²⁵⁰ Nihai tahlilde müellif, emir sîgasının kullanıldığı anlamlar arasına *Tavzîh*’te geçmeyen inzâr, tereccî ve haber anlamlarını dahil etmiştir.

Örnek 3- Sadrüşşerîa Sünnet bölümünde bir başlık açarak Hz. Peygamber’in fiillerini ele alır ve bunları iktidâ edilecek olanlar ve iktidâ edilmeyecek olanlar şeklinde ikiye ayırır. Hz. Peygamber’in iktidâ edilecek fiillerini mübâh, müstehap, vâcip ve farz olmak üzere dört kısma ayırır. İktidâ edilmeyecek fiillerini ise ya Hz. Peygamber’e mahsus olanlar ya

²⁴⁶ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/325; Bedahşî, *Menâhicü'l-‘ukûl*, 2/16-17; İbrî, *Şerhu Minhâci'l-vüsûl*, 307.

²⁴⁷ Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüsûl*, 111; Bedahşî, *Menâhicü'l-‘ukûl*, 2/17; İbrî, *Şerhu Minhâci'l-vüsûl*, 308.

²⁴⁸ İbrâhîm 14/30.

²⁴⁹ Bedahşî, *Menâhicü'l-‘ukûl*, 2/18-19; İbrî, *Şerhu Minhâci'l-vüsûl*, 309.

²⁵⁰ Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüsûl*, 112; Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 75b-76a.

da peygamberin kasıtsız olarak yaptığı zelleler olmak üzere iki kısma ayırır.²⁵¹ Kemalpaşazâde, iktidâ edilecek fiiller arasına “haram olduğu halde yapılmasına ruhsat verilen” şeklinde yeni bir kategori ekler. Hz. Peygamber’in kendisine helal olan bir şeyi haram kılarak ettiği yemini bozmasını bu kısma örnek gösterir ve bunu “*Allah size yeminlerinizi bozmanızı meşru kılmıştır*”²⁵² âyeti ile delillendirir. Minhüvât notunda ise usulcülerin bu kısmın farkında olmadıklarını ve musanniflerin bunu zikretmeyi ihmal ettiklerini belirtir. Kemalpaşazâde ayrıca iktidâ edilmeyecek olan fiillere “Hz. Peygamber’in farkında olmadan dalgınlıkla yaptığı fiiller” şeklinde üçüncü bir kısım ekler ve meşhur Zülyedeyn hadisini örnek verir. Yine minhüvât notunda bu kısmın *Tenkîh*’te bulunmadığını ifade eder.²⁵³ Görebildiğimiz kadarıyla Hz. Peygamber’in fiilleri için teklif edilen bu iki kısım sonraki usûl eserlerinde karşılık bulmamıştır.

2.2.10. Tutarsızlık Eleştirisi

Kemalpaşazâde *Tavzîh*’e ve *Telvîh*’e bazı noktalarda tutarsızlık eleştirisi yapar. Bu gibi eleştirilerini “ve’l-acebu keennehü nesiye mimma kaddeme” gibi ifade kalıplarıyla serdeder. Tutarsızlık eleştirisi, müellifin bu kitapları bütüncül bir okumaya tâbi tuttuğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Örnek- Sadrüşşerîa, umum ifade eden lafızlar başlığı altında Hz. Peygamber’den nakledilen fiilin umum ifade etmediğine dair bir alt başlık açar. Şâfiî’nin, Hz. Peygamber’in Kâbe’nin içinde namaz kıldığına dair nakledilen rivayetleri nâfile namaz olarak yorumladığını ve bir kısmına arkasını dönmüş olacağı için ona göre Kâbe’nin içinde farz namazın câiz olmadığını belirtir.²⁵⁴ Kemalpaşazâde ise Şâfiî âlimlerinden Râfiî’nin (ö. 623/1226) *Şerhu’l-Vecîz* isimli eserini kaynak göstererek Şâfiîler’e göre farz olsun nâfile olsun Kâbe’nin içerisinde namaz kılmanın câiz olduğunu belirtir. Minhüvât notunda da Sadrüşşerîa’nın *Şerhu’l-Vikâye*’de, Şâfiî’nin bu meselede ihtilafının olmadığını zikrettiği halde *Tavzîh*’te ona nasıl farklı bir görüş nispet ettiğine şaşırıldığını ifade eder.²⁵⁵ Sadrüşşerîa *Şerhu’l-Vikâye*’de farz olsun nâfile olsun Kâbe’nin içerisinde

²⁵¹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 396.

²⁵² et-Tahrîm 66/2.

²⁵³ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 116b.

²⁵⁴ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 148.

²⁵⁵ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 19b. Adem Yığın bahsi geçen minhüvât notunu sehven başka bir mesele ile ilişkilendirmiştir. bk. Yığın, “Fıkıh Usulünü Eleştirmek: İbn Kemal’in Kitab’ın (Kur’ân) Mana İfade Etme Biçimleri Üzerinden Sadrüşşerîa Eleştirisi”, 238.

namaz kılmanın câiz olduğunu belirtmiş ve *Hidâye*'de geçen Şâfiî'nin bu konuda muhalefedinin olduğu bilgisini aktarmıştır. Ardından Kemalpaşazâde'nin de belirttiği gibi Şâfiî mezhebi kitaplarında, Kâbe'nin içerisinde namaz kılmanın câiz olduğu bilgisinin bulunduğunu ifade etmiştir. Nitekim Şâfiî'nin *el-Üm* adlı eserinde de Kâbe'nin içerisinde farz veya nâfile namaz kılmanın câiz olduğu zikredilmiştir.²⁵⁶ Son tahlilde herhangi bir mezhebe ait bir fıkıh kitabında diğer mezheplere isnat edilen görüşlerde bazı hataların olduğu bilinen bir durumdur. Bundan dolayı Kemalpaşazâde'nin yaptığı gibi mezhep kitaplarına müracaat ederek bilgileri karşılaştırmak hatalı nispetlerin önünü almak açısından en sağlıklı yol olarak gözükmektedir.²⁵⁷

2.2.11. Örneği veya Şâhidi Değiştirme

Örnek 1- Sadrüşşerîa fıkıh usulünün, fıkıhın dayandığı deliller olduğunu zikrettikten sonra bu delillerin Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas olmak üzere dört tane olduğunu belirtir. Bunlardan ilk üçü hükmü ispat edici olduğu için mutlak anlamda delildir. Kıyas ise illeti bu üç delilden istinbat edildiği için bunlara göre fer' konumundadır. Bundan dolayı kıyas, hükmü ispat eden bir delil olmayıp izhar eden bir delildir. Sadrüşşerîa burada Kitap, Sünnet ve icmâdan istinbat edilerek yapılan kıyaslara örnekler zikreder. Bu minvalde Kitap'tan istinbat edilerek yapılan kıyas için "*De ki: O bir rahatsızlıktır. Bundan dolayı ay halinde olan kadınlarla cinsel ilişkiden uzak durun*"²⁵⁸ âyetini zikreder. Bu âyetle sabit olan hayız halindeyken cinsel ilişkinin haram oluşu hükmüne kıyasla, livâtanın haram olduğuna hükmedildiğini belirtir.²⁵⁹ Kemalpaşazâde ise livâtanın haram oluşunu şer'u men kablenâ kapsamında değerlendirmiş ve Lût kavmi hakkında nâzil olan âyetlerle sabit olduğunu ileri sürmüştür. Bundan dolayı Sadrüşşerîa'nın zikrettiği örneği değiştirmiş ve bunun yerine örnek olarak "*Veya tuvaletten gelmişseniz*"²⁶⁰ âyetinin kullanılmasını teklif etmiştir. Bu âyetle sabit olan idrar ve dışkı yollarından herhangi bir şeyin çıkmasının abdesti bozmasına yapılan kıyasla, bu iki yol dışında vücuttan çıkan herhangi bir şeyin

²⁵⁶ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Üm*, thk. Rifat Fevzî Abdülmuttalib (Mısır: Dârü'l-vefâ, 1422/2001), 2/223; Merginânî, *el-Hidâye*, 2/150; Ebü'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî, *el-Azîz Şerhü'l-Vecîz*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1417/1997), 1/441; Ubeydullâh b. Mes'ûd Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, thk. Salah Muhammed Ebü'l-Hâc (Amman: Müessesetü'l-Verrâk, 2006), 1/198.

²⁵⁷ Sadrüşşerîa ve Teftâzânî'ye yöneltilen benzer tutarsızlık eleştirileri için bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atuf Efendi, 659), 49b, 50b, 59a, 80a, 97a, 115a, 145a, 199a.

²⁵⁸ el-Bakara 2/222.

²⁵⁹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 95-96.

²⁶⁰ el-Mâide 5/6.

abdesti bozacağı hükmüne ulaşıldığını belirtmiştir.²⁶¹ Görebildiğimiz kadarıyla Hanefî usûl eserlerinde Kitap'tan istinbat edilerek yapılan kıyas için bu iki âyet örnek olarak zikredilmektedir. Mesela Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) Kemalpaşazâde'nin örnek olarak zikrettiği âyeti kullanırken Haskefî (ö. 1088/1677) ise Sadrüşşerîa'nın zikrettiği âyeti örnek olarak kullanmaktadır.²⁶² İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) Haskefî'nin eserine yazdığı hâşiyede, “*De ki: O bir rahatsızlıktır. Bundan dolayı ay halinde olan kadınlarla cinsel ilişkiden uzak durun*” âyetine kıyasla livâtanın haram olduğu şeklindeki yoruma Kemalpaşazâde'nin itiraz ettiğini belirtir ve bu itiraza cevap verir. İbn Âbidîn'e göre burada livâta ile kadınlarla anal ilişki kastedilmektedir.²⁶³ Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310), hayız halindeyken kadınlarla cinsel ilişkinin haram olmasına kıyasla anal ilişkinin haram olduğunu ifade etmesi, İbn Âbidîn'in bu yorumunu destekleyici niteliktedir. Şu halde livâta kelimesinin mecazen kadınlarla anal ilişkiyi kastetmek için kullanımı kabul edildiğinde Kitap'tan istinbat edilerek yapılan kıyas için Sadrüşşerîa'nın zikrettiği âyetin örnek olarak kullanılmasında herhangi bir mahzur gözükmemektedir. Bununla beraber Kemalpaşazâde'nin zikrettiği âyetin örnek olarak kullanımının itiraza ve yoruma açık olmaması bakımından daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz.

Örnek 2- Sadrüşşerîa, âm lafzın bazı fertlerine hasredilmesinin ya istisna, şart, sıfat veya gaye gibi müstakil olmayan bir delille ya da tahsis gibi müstakil olan bir delille gerçekleştiğini belirtir. Tahsisin ise ya söz ile ya da akıl, his veya âdet gibi söz dışında başka bir şey ile gerçekleştiğini ifade eder. Sadrüşşerîa akıl ile tahsise örnek olarak خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ “*Her şeyin yaratıcısıdır.*”²⁶⁴ âyetini zikreder ve yaratılmış olamayacağı için zorunlu olarak Allah Teâla'nın “her şey”in kapsamından aklen tahsis edildiğini açıklar.²⁶⁵ Kemalpaşazâde ise aklen tahsise örnek olarak bu âyet yerine عَلَّمَ ذِي عِلْمٍ عَلَيْهِ “*Her bileninin üstünde daha çok bilen biri vardır.*”²⁶⁶ âyetini zikreder. Zira hiç kimse Allah'tan daha çok bilemeyeceği için O bu âyetin kapsamından aklen tahsis edilir. Kemalpaşazâde, Beyzâvî'nin tefsirini kaynak göstererek Sadrüşşerîa'nın örnek olarak zikrettiği âyetteki

²⁶¹ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 5a.

²⁶² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/38; Haskefî, *İfâdatü'l-envâr*, 67.

²⁶³ İbn Âbidîn, *Nesemâtü'l-eshâr*, 103.

²⁶⁴ ez-Zümer 39/62.

²⁶⁵ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 126-127. Sadrüşşerîa, çocuk ve delinin şeriatın hitabından tahsis edilmesini de aklen tahsise örnek olarak zikreder. Ancak Kemalpaşazâde çocuk ve delinin şeriatın teklifine muhatap olmamasının yine şeriatla sabit olduğunu ifade eder ve aklen tahsise örnek olarak ayağı kesik olan kişinin, abdest alırken ayağın yıkanmasının vacip olduğunu belirten hitaptan tahsis edilmesini zikreder. bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 13a.

²⁶⁶ Yûsuf 12/76.

“شيء” kelimesinin “م شيء” yani “Allah’ın var olmasını dilediği şey” mânasında olduğunu ve âyetin herhangi bir tahsise ihtiyaç duymadan umumu üzere kalacağını belirtir.²⁶⁷ Çünkü “şey” kelimesi bu anlamıyla düşünüldüğünde sadece mümkün varlıkları kapsamına almaktadır. Beyzâvî, Mu‘tezile’ye göre “şey” kelimesinin ya “var olan” anlamında kullanıldığını ve vâcip ile mümkünü kapsadığını ya da “bilinebilen ve hakkında haber verilebilen” anlamında kullanıldığını ve vâcip, mümkün ve mümteniye kapsadığını ifade eder. Bundan dolayı Mu‘tezile’nin söz konusu âyetteki “şey” kelimesini sadece mümkün varlıklara tahsis ettiklerini belirtir.²⁶⁸ Öyle anlaşıyor ki Kemalpaşazâde, Sadrüşşerîa’nın akıl ile tahsis için vermiş olduğu örneğin Mu‘tezile’nin anlayışına uygun olduğunu düşündüğü için bu değişikliğe gitmiştir.²⁶⁹

2.2.12. Lafzı Değiştirme veya Tashih Etme

Örnek 1- Sadrüşşerîa, elfaz taksiminin sonunda fâsid istidlaller konusuna yer verir ve burada bazı insanların mefhûm-ı muhâlefet görüşünü benimsediklerini belirtir.²⁷⁰ Kemalpaşazâde ise Şâfiîler’in, metni mantûk ve mefhûm olmak üzere ikiye taksim ettiklerini ifade eder. Görüldüğü üzere müellif “bazı insanlar” ibaresini “Şâfiîler” olarak değiştirmiştir. Minhüvât notunda *Tenkîh*’teki ifadenin açık bir şekilde “uygunsuz” olmasını bu değişikliği yapmasına gerekçe olarak gösterir.²⁷¹ Kemalpaşazâde’nin gerek Sadrüşşerîa’ya gerek Teftâzânî’ye itiraz yöneltirken sert ifadeler kullanmasına rağmen buradaki tavrı dikkat çekicidir. Muhtemelen “bazı insanlar” ifadesini bir mezhebi yok sayan pejoratif bir ifade olarak değerlendirdiği için böyle bir değişikliğe gitmiş olmalıdır.

Örnek 2- Kemalpaşazâde bazı noktalarda tefrî‘ edatı yerine atıf harfi veya atıf harfi yerine tefrî‘ edatı kullandığı için Sadrüşşerîa’yı eleştirir ve metni buna göre düzeltir. Ayrıca bu gibi yerlerde minhüvât notunda yaptığı değişikliğe işaret eder.²⁷² Aşağıda görüldüğü üzere Kemalpaşazâde, Sadrüşşerîa’nın ibaresindeki atıf harfini tefrî‘ edatı ile değiştirmiş ve anlam açısından bunun daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Nitekim

²⁶⁷ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 12b.

²⁶⁸ Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, ts.), 1/53.

²⁶⁹ Örneğin veya şahidin değiştirilerek yapıldığı diğer eleştiriler için bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 45a, 59b, 60a, 81b, 192a, 216b.

²⁷⁰ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 262.

²⁷¹ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 69a.

²⁷² Örneğin bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 11b, 12b, 17b, 24a, 78a, 98a.

Teftâzânî de burada aynı teklifi yapmış ve cümleye tefrî‘ edatı “fâ” ile başlamanın daha uygun olacağını belirtmiştir.²⁷³

Tenkîhu’l-Usûl ²⁷⁴	Tağyîrû’t-Tenkîh ²⁷⁵
وأما إيمانه فلا يصح لعدم ركنه وهو الاعتقاد لعدم العقل. وذلك لا يكون حرجاً؛ ويصح تبعاً. وإذا أسلمت امرأته عرض الإسلام على وليه...	وأما إيمانه فلا يصح لعدم ركنه وهو الاعتقاد لعدم العقل. وذلك لا يكون حرجاً؛ ويصح تبعاً. فإذا أسلمت امرأته عرض الإسلام على وليه...

Tablo 6: Tenkîhu’l-usul ve Tağyîrû’t-Tenkîh Karşılaştırması

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Örnek 3- Kemalpaşazâde, bazı âlimlerin “*Her biriniz için bir şeriat ve yol belirledik*”²⁷⁶ âyetini delil göstererek şer‘u men kablenânın bağlayıcı olmadığını savunduklarını belirtir. Bu âlimlere göre geçmiş şeriatlar ya belirli bir bölge halkına ya da belirli bir zamana mahsus olarak gönderilmiştir. Ancak Hz. Lût’un Hz. İbrâhim’e ve Hz. Hârûn’un Hz. Mûsa’ya tâbi olduğu gibi sonra gelen şeriatın öncekine bağlı olduğuna delalet eden bir delil olması durumunda şer‘u men kablenâ bağlayıcıdır. Kemalpaşazâde minhüvât notunda, *Telvîh*’te ibarenin “Hz. İbrâhim’in Hz. Lût’a tâbi olduğu gibi” şeklinde geçtiğini belirtmiştir.²⁷⁷ Yani müellif, söz konusu meselenin takririnde hem *Telvîh*’ten istifade etmiş hem de onun ibaresini değiştirmiştir. Çünkü Hz. Lût, Hz. İbrâhim şeriatına tâbi bir peygamberdir. Tespit ettiğimize göre aynı tashihi daha önce Hasan Çelebi *Telvîh* hâşiyesinde dile getirmiştir. O, ifadenin bazı nüshalarda²⁷⁸ “Hz. İbrâhim’in Hz. Lût’a tâbi olması” şeklinde geçtiğini; ancak doğru ifadenin “Hz. Lût’un Hz. İbrâhim’e tâbi olması” şeklinde zikredilmesi gerektiğini belirtir ve “*Lût İbrâhim’e iman etti*”²⁷⁹ âyetini buna delil olarak gösterir.²⁸⁰

Örnek 4- Sadrüşşerîa *Tenkîh*’te Şâfiîler’e ait “şer‘î amelî hükümleri tafsîlî delillerinden hareketle bilmek” şeklindeki fıkıh tanımını zikrettikten sonra tanımda geçen *hüküm* kavramının Eş‘arî’den nakledilen tanımına yer verir. Bu tanıma göre hüküm, Allah Teâlâ’nın iktizâ veya tahyîr bakımından mükelleflerin fiillerine ilişkin hitabıdır.

²⁷³ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/361.

²⁷⁴ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 635.

²⁷⁵ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 196a.

²⁷⁶ el-Mâide 5/48.

²⁷⁷ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 118a-118b.

²⁷⁸ Mesela bk. Teftâzânî, *et-Telvîh* (Carullah Efendi, 449), 238b.

²⁷⁹ el-Ankebût 29/26.

²⁸⁰ Hasan Çelebi, *Hâşiye ale’t-Telvîh* (Bağdatlı Vehbi, 381), 208b.

Sadrüşşerîa ayrıca bazı Eş‘âriler’in *şer‘î hükümü* de bu şekilde tanımladıklarını ifade eder. Bunun yanında sebep oluş (sebebiyyet), şart oluş (şartıyyet) ve benzerlerinin hüküm kapsamına girebilmesi için bazı âlimlerin bu tarife “veya vaz‘ bakımından” kaydını eklediklerini belirtir.²⁸¹ Kemalpaşazâde öncelikle Sadrüşşerîa’nın mutlak olarak yer verdiği hüküm kavramını şer‘î hüküm şeklinde mukayyed olarak zikreder. Minhüvât notunda, bu konuda Eş‘âriler arasında ihtilaf olmadığını; ancak bilinir (ma‘hûd) olmasına dayanarak bazı Eş‘âriler’in hüküm kavramını mutlak olarak zikrettiklerini, bazılarının ise ihtiyaten mukayyed olarak zikrettiklerini²⁸² ve Sadrüşşerîa’nın bu durumun farkında olmadığını belirtir. Buna ilave olarak Kemalpaşazâde, fıkıh tarifinde geçen hüküm kavramı ile tanımlanan hüküm kavramının aynı olduğunu zanneden Sadrüşşerîa’nın yanıltıldığını da vurgular.²⁸³ Ona göre fıkıh tanımında geçen hüküm kavramı ıstılahi anlamda kullanılmamıştır. Bu nedenle Kemalpaşazâde, Şâfiîler’in fıkıh tanımını zikrettikten sonra önce hükmün “bir şeyin başka bir şeye isnad edilmesi” şeklindeki sözlük anlamına yer vermiş ve ıstılahi anlamın bu bağlamda uygun olmadığını belirtmiştir. Çünkü hüküm tanımı ıstılahi anlamda kullanılmış olursa fıkıh tarifinde geçen “ahkâm” kelimesinin “şer‘îyye” kaydı ile zikredilmesi anlamsız olacaktır.

Kemalpaşazâde bu noktada Teftâzânî’nin bir eleştirisine de cevap verir ve bu eleştiri sebebiyle metinde bir değişiklik yapar. Teftâzânî, Sadrüşşerîa’nın vaz‘î hitabı tanımlarken mâni oluş (mâniyyet) kaydını zikretmeyi ihmal ettiğini belirtir.²⁸⁴ Kemalpaşazâde metne bu kaydı ekler ve musannifin “ve benzerlerinin” ifadesiyle esasen bunu kastettiğini söyler.²⁸⁵ Kemalpaşazâde’nin metinde yaptığı değişikliklerin ve eleştirilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için *Tenkîhu’l-Usûl* ve *Tağyîrû’t-Tenkîh* metinlerini bir tablo üzerinden göstermek faydalı olacaktır.²⁸⁶

²⁸¹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 89-90.

²⁸² bk. Râzî, *el-Mahsûl*, 1/71; İbnü’l-Hâcib, *el-Muhtasar*, 61.

²⁸³ Minhüvât notunda söz konusu fıkıh tanımının Şâfiîler’e ait olduğunu, hüküm tanımının ise Sadrüşşerîa’nın da belirttiği gibi Eş‘ârî’ye ait olduğunu, dolayısıyla “fıkıh tanımından sonra hüküm tanımını zikretmek gerekir” diyerek iki tanım arasında bir tertibin anlamlı olmadığını belirterek Sadrüşşerîa’ya eleştiri yöneltir.

²⁸⁴ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/38.

²⁸⁵ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîrû’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 3a-3b.

²⁸⁶ Benzer örnekler için bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîrû’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 2b, 4a, 4b, 7b, 9a, 10b, 11a, 13b, 14b, 20b, 24a, 54b, 59a, 57b, 59b, 67a, 97a, 106b, 116a, 127a, 154a, 171b, 186b, 211a, 219b.

<i>Tenkîhu'l-Usûl</i>	<i>Tağyîrû't-Tenkîh</i>
والحكم خطاب الله تعالى المتعلق بأفعال المكلفين بالاقتضاء أو التخيير. وقد زاد البعض "أو الوضع" ليدخل الحكم بالسببية والشرطية ونحوهما.	والحكم الشرعي خطاب الله تعالى المتعلق بأفعال المكلفين بالاقتضاء أو التخيير. وزاد البعض "أو الوضع" إدخالاً للحكم بالسببية والشرطية والماتعية.

Tablo 7: Tenkîhu'l-usul ve Tağyîrû't-Tenkîh Karşılaştırması

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.2.13. Anlama Katkısı Olmayan veya Anlamı Bozan Lafzı Hazfetme

Örnek 1- Kemalpaşazâde, Sadrüşşerîa'nın "lafız, birden çok anlam için birden fazla vaz' ile konulmuş ise müşterektir. Örneğin *ayn* lafzı gibi (كالعين مثلاً)" ifadesindeki 'örneğin' (مثلاً) kelimesini hazfeder. Minhüvâtta, Sadrüşşerîa'nın "kâf" harfinin örnek/temsîl amacıyla kullanıldığından habersiz olduğunu ifade eder.²⁸⁷ Bununla birlikte Kemalpaşazâde eserdeki bu ibareyi burada olduğu gibi bazı yerlerde hazfederken²⁸⁸ bazı yerlerde iki temsîl edatını bir arada kullanmıştır.²⁸⁹ Ayrıca *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserde geçen "كنحرو" ibaresi hakkında Kemalpaşazâde ve *Miftâh* şârihleri, iki temsîl edatı birlikte kullanılarak örneklerin çokluğuna işaret edildiğini belirtmişlerdir. Dede Cöngî (ö. 975/1567), Sadrüşşerîa'nın ifadesinin de benzer bir durumu yansıttığını ve bu nedenle Kemalpaşazâde'nin söz konusu itirazının geçerli olmadığını ifade etmiştir.²⁹⁰ Sonuç olarak hem *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* içinde bahsi geçen kelimeyi bazen hazfedip bazen etmemesi hem de *Şerhu Tağyîri'l-Miftâh*'ta hazf eleştirisine aykırı düşen ifadeleri dikkate alındığında müellif açısından paradoksal bir durumun ortaya çıktığını söyleyebiliriz. *Şerhu Tağyîri'l-Miftâh*'ın daha sonra telif edildiği göz önünde bulundurularak müellifin bu eserde görüşünü değiştirdiği kabul edilse bile *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'teki mezkur çelişki hâlâ söz konusudur.

Örnek 2- Kemalpaşazâde mükteseb ehliyet arızalarından olan yolculuğun esasen ehliyete ve hükümlerin vücûbuna aykırı olmadığını; ancak meşakkat sebebi olduğu için bizzat hafifletme sebebi olduğunu ifade eder. Hastalığın ise bizzat hafifletme sebebi olmadığını çünkü bazı hastalıkların oruca zarar vermediğini belirtir. Minhüvât notunda *Tenkîh*'teki "bazı hastalıkların oruca zarar verdiği" ibaresinin fazlalık olduğunu ve buna ihtiyaç

²⁸⁷ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 8b.

²⁸⁸ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 60a, 141b, 148a, 172b.

²⁸⁹ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 65a, 101b, 135a, 179a, 185a.

²⁹⁰ Dede Cöngî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-İzzî*, 139; Alak, *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 210.

olmadığını söyler.²⁹¹ Yani *Tenkîh*'te hastalığın bizzat hafifletme sebebi olmadığı çünkü bazı hastalıklar oruca zarar verirken bazılarının ise zarar vermediği ifade edilmiştir.²⁹² Muhtemelen “bazı hastalıkların oruca zarar vermediği” ifadesinin mefhûm-ı muhâlefeti ile bazı hastalıkların oruca zarar verdiği anlaşıldığı için müellif söz konusu ibareyi metinden hazfetmiştir.

Örnek 3- Kemalpaşazâde, müşterek lafzın hükmünün iki veya daha çok mânasından biri üstün gelene kadar teemmül etmek olduğunu belirtir ve “teemmül” kelimesini *Tenkîh*'te olduğu gibi “fihi” lafzı ile kayıtlamadığını ve mutlak olarak zikrettiğini ifade eder. Çünkü kelime bu şekilde kayıtlanarak zikredildiği takdirde sadece sîga üzerinde teemmül etmenin gerekli olduğu anlaşılabilmektedir. Halbuki müşterek lafzın sîgası dışındaki deliller ve emareler üzerinde de teemmül edilmesi gerekmektedir.²⁹³ Tespit ettiğimize göre bu kayıt *Tavzîh*'in bazı nüshalarında yer alırken²⁹⁴ -eserin tahkikli neşri de dahil olmak üzere- bazı nüshalarında ise bulunmamaktadır.²⁹⁵ Öyle anlaşıyor ki Kemalpaşazâde'nin *Tavzîh* nüshasında, zikri geçen “fihi” kaydı mevcuttur. Şu halde müellifin bazı noktalarda yaptığı eleştirilerin veya değişikliklerin *Tavzîh*'in nüshalarındaki farklılıklardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. *Tavzîh* nüshaları arasındaki bu gibi farklılıkların, müstensihlerden kaynaklandığı olasılığı akla ilk gelen ihtimaldir. Bunun yanında, Sadrüşşerîa'nın hem *Tenkîh*'te hem *Tavzîh*'te zaman içerisinde yaptığı ekleme çıkarmalar ve düzeltmeler, nüshalar arasında farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir.

2.2.14. Yanlış Anlamayı Önlemek Amacıyla Lafza Kayıt Ekleme

Muhtasar metinlerde genelde o ilim ehli arasında bilindiği varsayılan şart, sıfat, istisna gibi ihtirâzi kayıtlar zikredilmez. Bundan dolayı genelde şârihler ve muhaşşiler metinde mutlak olarak geçen bu ifadelerin yanlış anlaşılmasını önlemek için birtakım kayıtlar zikrederler. Benzer şekilde Kemalpaşazâde de *Tenkîh* veya *Tavzîh*'te geçen mutlak

²⁹¹ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri 't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 214b.

²⁹² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 675.

²⁹³ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri 't-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 22a.

²⁹⁴ Mesela bk. Ubeydullâh b. Mes'ûd Sadrüşşerîa, *Tenkîhu 'l-usûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim, 442), 14a; a.mlf., *et-Tavzîh* (Carullah Efendi, 452), 25b; a.mlf., *et-Tavzîh* (Nuruosmaniye Kütüphanesi, 1304), 27b.

²⁹⁵ Mesela bk. Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh* (Carullah Efendi, 451), 16b; a.mlf., *et-Tavzîh fî halli gavâmizi 't-Tenkîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 637), 25a; a.mlf., *et-Tavzîh* (Şehid Ali Paşa, 615), 24a; a.mlf., *et-Tavzîh*, 158.

ifadeleri çoğunlukla kayıtlandırır. Anlamı tamamlamak üzere zikrettiği bu kayıtlara şerhte ya da minhüvât notunda “لَمْ يَذْكُرْ هَذَا الْقَيْدَ” “لَا بَدَّ مِنْ هَذَا الْقَيْدِ” “إِنَّمَا قَيْدٌ بِهِ” gibi ifadelerle işaret eder ve *Tenkîh* veya *Tavzîh*’te bu kaydın bulunmadığını ve bunun ihmal edilmesinin yanlış olduğunu söyler.²⁹⁶

Örnek 1- Sadrüşşerîa, Sünnet bölümünden sonra ele aldığı beyân konusunda, Kur’ân-ı Kerîm âyetleri hakkında haber-i vâhidler ile beyân-ı takrîr ve beyân-ı tefsîrin mümkün olduğunu; ancak beyân-ı tağyîrin mümkün olmadığını ifade eder. Çünkü sübutu zannî olan haber-i vâhidler sübutu kat’î olan Kur’ân-ı Kerîm’in anlamını tahsis, istisna vb. yollarla tağyir edemez.²⁹⁷ Kemalpaşazâde ise beyân edilen delil (mübeyyen) kat’î ise ilk kez/ibtidâen haber-i vâhid ile beyân-ı tağyîrin yapılamayacağını söyler. Çünkü haber-i vâhid zannî olduğu için kat’î olan delil ile muaraza edemez, dolayısıyla onun anlamını değiştiremez. Kemalpaşazâde, metne “ilk kez/ibtidâen” kaydını eklediğini; çünkü kat’î delilin beyâna uğradıktan sonra zannî hale geldiğini ve bu durumdaki delilin anlamının artık haber-i vâhid ile tağyir edilebileceğini belirtir.²⁹⁸ Örneğin “*Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*”²⁹⁹ âyeti “*Müşriklerden biri senden sığınma talep ederse ona sığınma hakkı tanı*”³⁰⁰ âyeti ile tahsis edildiği için artık zannî hale gelmiş ve “Yaşlılar ile din adamlarını öldürmeyin” gibi haber-i vâhidlerle tahsis edilmesi mümkün olmuştur.³⁰¹ Sonuç olarak Kemalpaşazâde’nin metne eklediği ihtirâzi kayıt, kat’î delilin anlamının hiçbir şekilde haber-i vâhid ile değiştirilemeyeceği gibi bir yanlış anlamanın önünü almıştır.

Örnek 2- Sadrüşşerîa, müşterek lafzın hükmünün, mânalarından biri öne çıkana kadar teemmül etmek olduğunu belirtir.³⁰² Kemalpaşazâde bu cümleye ekleme yaparak müşterek lafzın hükmünün, iki mânasından veya mânalarından biri öne çıkana kadar teemmül etmek olduğunu ifade eder.³⁰³ *Tenkîh*’in ibaresinde “mânalar” kelimesi ikiden fazla sayıya delalet eden cemi (çoğul) sîgasıyla kullanıldığı için müşterekin sadece ikiden fazla mânasının olması gerektiği anlaşılabılır. Halbuki müşterek, birden çok vaz‘ ile iki

²⁹⁶ bk. Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 3a, 4a, 5a, 10a, 17a, 18a, 21a, 24a, 24b, 26a, 27b, 34a, 38a, 38b, 41b, 43a, 57b, 61a, 80a, 92b, 106b, 116b, 132a, 133a, 157b, 171a, 193a, 209b.

²⁹⁷ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 405.

²⁹⁸ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 47a-47b.

²⁹⁹ et-Tevbe 9/5.

³⁰⁰ et-Tevbe 9/6.

³⁰¹ İbn Melek, *Şerhu’l-Menâr*, thk. İlyas Kaplan (İstanbul: Şirketü Dâri’l-İrşâd, 1435/2014), 1/572-573.

³⁰² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 158.

³⁰³ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîh* (Atıf Efendi, 659), 22a.

veya daha çok mânaya sahip olan lafızlara denilmektedir. Örneğin kur‘ lafzı hayız ve temizlik olmak üzere iki anlama sahipken; ayn lafzı göz, su pınarı, casus ve terazinin kefesi gibi ikiden fazla anlama sahiptir. Öyle anlaşıyor ki Kemalpaşazâde, cümleye eklediği “iki mânasından...” ibaresi ile bu muhtemel yanlış anlamanın önünü kapatmak istemiştir. Bununla beraber bu kayıt ilk defa Kemalpaşazâde tarafından zikredilmemiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla daha önce Teftâzânî ve Molla Hüsrev gibi âlimler lafzı bu şekilde kayıtlandıran isimler arasındadır.³⁰⁴

Örnek 3- Sadrüşşerîa, “*Doğru yol kendisine apaçık belli olduktan sonra, Peygamber’den ayrılıp, inananların yolundan başkasına uyan kimseyi, döndüğü yöne döndürür ve onu cehenneme sokarız.*”³⁰⁵ âyetini delil göstererek icmân hükmünün kesin bir şekilde sabit olduğunu ve bunu inkâr edenin küfre gireceğini belirtir.³⁰⁶ Kemalpaşazâde ise icmân mücebinin kesin bir şekilde sabit olduğunu; icmâ kat‘i olursa ve ibadetler gibi zarûrat-ı diniyyeden olduğu bilirse bu özellikteki icmân hükmünü inkâr edenin küfre gireceğine dair ittifak olduğunu ifade eder.³⁰⁷ Kemalpaşazâde, Sadrüşşerîa’nın ifadesini “icmâ kat‘i olursa ve ibadetler gibi zarûrat-ı diniyyeden olduğu bilirse” sözüyle kayıtlayarak zannî icmâ bu hükmün dışında tutmak istemiştir. Zira zannî icmân hükmünü inkâr edenin küfre girmeyeceğine dair fikir birliği bulunmaktadır.³⁰⁸

³⁰⁴ Teftâzânî, *et-Telviḥ*, 1/154; Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, 1/597-599. Görebildiğimiz kadarıyla Kemalpaşazâde sonrasında söz konusu kaydı ekleyen isimler arasında Haskefî de yer almaktadır. bk. Haskefî, *İfâdatü’l-envâr*, 145.

³⁰⁵ en-Nisâ 4/115.

³⁰⁶ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîḥ*, 460.

³⁰⁷ Kemalpaşazâde, *Şerhu Tağyîri’t-Tenkîḥ* (Atıf Efendi, 659), 126a.

³⁰⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 3/377; İcî, *Kitâbu Şerhi’l-Adud*, 1/354.

SONUÇ

Sadrüşşerîa'nın *Tenkîhu'l-usûl* isimli eseri ile Teftâzânî'nin bu eser üzerine yazmış olduğu *et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh* adlı hâşiyesi Osmanlı medreselerinde okutulan ve Osmanlı usûl düşüncesine yön veren eserlerdendir. Kemalpaşazâde, Sadrüşşerîa'nın *Usûlü'l-Pezdevî*'yi esas alarak kaleme aldığı *Tenkîhu'l-usûl*'ü şerh ederken metne aktif müdahalede bulunmuş ve yeni bir metin üretmiştir. Yani müellifinin dışında biri tarafından *Tenkîh*'in yeni bir ibrâzesi yapılmış diyebiliriz. Kemalpaşazâde'nin metin, şerh ve yazar notlarından (minhüvât) oluşan bu eseri daha çok *Tağyîrû't-Tenkîh* adıyla meşhur olsa da bizzat müellifin, bir başka eserinde bu çalışmasına *et-Tavzîhu'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi'l-münekkah* adıyla atıf yaptığını ve bazı el yazma nüshaların zahriye sayfalarında ve istinsah kayıtlarında da eserin bu isminin kullanıldığını tespit ettik.

Klasik dönemde bir başka müellifin eserine müdahale ederek yeni bir metin üretmenin örnekleri bulunmaktadır. Esasen Sadrüşşerîa'nın *Tenkîhu'l-usûl*'ü de bu duruma örnek olarak zikredilebilir. Sadrüşşerîa, *Usûlü'l-Pezdevî*'nin ifadelerini düzeltmiş, tanım ve taksimlerini mantık kurallarına uygun hale getirmiş, metne yeni meseleler eklemiş ve konu tertibini değiştirmiştir. Başka bir müellifin eserini esas alarak yeni bir metin üretmek bakımından Kemalpaşazâde'nin çalışması Sadrüşşerîa'nın eserine benzemektedir. Kemalpaşazâde'nin *Tenkîh*'te yaptığı ve öne çıkan müdahalelerini; yeniden ifadelendirme, bilgi yanlışlarını tashih etme, yeni bilgi ekleme, anlama katkısı olmayan lafzı hazfetme, ihtirazi kayıtlar ekleme, örneği/şâhidi/illeti değiştirme, taksimi değiştirme, konu içerisinde veya konular arasında takdim-tehir yapma ve tanımı değiştirme şeklinde sınıflandırabiliriz. Kemalpaşazâde, bazı noktalarda Sadrüşşerîa'nın ne dediğinden daha çok nasıl dediğiyle ilgilenmiş ve maksadı daha net ifade edeceğini düşündüğü kelime ya da cümlelerle metni yeniden ifadelendirmeyi tercih etmiştir. Bu değişikliklerden bazılarını yapmasında Teftâzânî'nin *Telvîh*'te dile getirdiği eleştirileri de etkili olmuştur. Şerh ve hâşiyeye gibi telif türlerinde de metne müdahale edildiği görülmektedir. Ancak şerh ve hâşiyelerde metne müdahale pasif bir konumda yapılırken Kemalpaşazâde'nin “tağyir ve ıslah” olarak isimlendirebileceğimiz bu telif tarzında metne aktif bir müdahale söz konusudur. Esasen *Usûlü'l-Pezdevî*'nin, *Tenkîh*'in aslı olduğu göz önünde bulundurulduğunda bazı noktalarda Kemalpaşazâde'nin Sadrüşşerîa'ya yaptığı eleştiriler, dolaylı olarak Pezdevî'ye de teşmil edilebilir.

Eser, Sadrüşşerîa'nın *Tenkîh*'te yaptığı gibi mesâilde yenilik ve yekten bir usûl metni ve düşüncesi inşa etme iddiası taşımamakla birlikte bütünüyle bir tekrardan da ibaret değildir. Bu minvalde Kemalpaşazâde'nin konu sistematğinde yaptığı en önemli değişiklik, Sadrüşşerîa'nın Sünnet bölümünden sonra incelediği beyân konusunu, Kitap bölümünde üçüncü lafız taksiminden sonra ele alması olmuştur. Bunun yanında vazolunduğu mâna bakımından lafızları önce vaz'ın tek veya çok olmasına göre müşterek ve muhtas şeklinde sonrasında ise kapsamına göre hâs, âm ve cem-i münekker şeklinde taksim etmiştir. Müellifin, Hanefî usulcülerin genel olarak vazolunduğu mâna bakımından lafız taksiminde zikrettikleri müevveli, anlamın açıklığı bakımından lafız taksiminde müfesser ile birlikte zikretmesi eserde yaptığı önemli değişiklikler arasındadır. Kemalpaşazâde, Sadrüşşerîa'nın değerlerin/fiillerin ontolojik statüsünü tartıştığı ve üzerine bir literatürün olduğu mukaddimât-ı erba' konusunu zayıf bulmuş ve eserden çıkarmıştır. Teklîf-i mâ lâ yutâkı caiz gördüğü için hüsün-kubuh konusunda Eş'arî çizgiye yakın durduğu ve bu nedenle mukaddimât-ı erba' konusunu zayıf bulduğu düşünülebilir. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus ise mütekellim usûl eserlerinde tartışılan "hüküm Hz. Peygamber veya âlimin görüşüne tefvîz etmenin imkânı" konusunu müellifin metne ekleyerek Hanefî usûl düşüncesinin gündemine taşımasıdır.

Müellif, eseri şerh ederken *Tavzîh*'i ana kaynak olarak kullanmış ve *Telvîh*'ten de istifade etmiştir. Bazı yerlerde birebir nakil yaparak bazen de özetleyerek bu eserlerden alıntı yapmıştır. Kemalpaşazâde bu metinlerden yaptığı nakillerde de metne müdahale etmiş ve yukarıda zikri geçen düzenlemeleri yapmıştır. Bu bakımdan eserin şerhini de *Tavzîh*'in gözden geçirilmiş ve tashih edilmiş bir versiyonu olarak görmek mümkündür. Nitekim eserin *et-Tavzîhu 'l-musahhah şerhu't-Tenkîhi 'l-münekkah* şeklindeki adı da bu mahiyeti yansıtmaktadır. Müellif, eserde yaptığı değişikliklere ve itirazlara derkenârda işaret etmiştir. Yine derkenârda kendine ait yorumlara ve ifadelere "hâssa" şeklinde düştüğü notlarla dikkat çekmiştir. Ayrıca metin veya şerhteki meseleyi açan ve ekstra bilgilere yer veren birçok yazar notu (minhüvât) eklemiştir. Bu notlarla birlikte eserin *Tavzîh*'ten daha hacimli olduğunu söyleyebiliriz.

Kemalpaşazâde'nin eserde, Sadrüşşerîa ve Teftâzânî'yi aşılması gereken birer hedef olarak konumlandığı anlaşılmaktadır. Bu minvalde bu iki isme bazen açık bazen örtük bir şekilde kimi zaman da sert bir dille eleştiriler yöneltmiştir. Bu yönüyle eserdeki baskın eğilimin tağyir/ıslah ve itiraz üzerine kurulu olduğunu söyleyebiliriz. Bazı noktalarda

Teftâzânî'nin Sadrüşşerîa'ya yaptığı itirazlara katılsa da bazen bu itirazlara cevap verir ve Sadrüşşerîa'nın yorum ve argümanlarını savunur. Bu bakımdan eserde, meseleleri delillendirerek ispatlamak anlamında tahkik metodunun ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Bunun dışında eserde; Zemahşerî, Sekkâkî, İbnü'l-Hâcib, Beyzâvî, Kazvînî, Adudüddin el-Îcî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî gibi alanının otoritesi olan isimlere de eleştiriler görmek mümkündür. Osmanlı âlimlerinden herhangi bir isme ise sarıh bir şekilde bir atıf veya itiraz yapılmadığı görülmektedir.

Eserin kaynak yelpazesi bir Osmanlı âliminin hangi kitapları okuduğunu ve İslamî ilimleri nasıl bütünlüklü bir okumaya tâbi tuttuğunu da göstermektedir. Zira eserde İslamî ilimlerin hemen her alanından önemli kitaplara referans yapılmıştır. Bu kaynaklardan bazıları müellif için doğrudan kaynak konumunda olmakla beraber *Tavzîh* ve *Telvîh* üzerinden yaptığı anlaşılan dolaylı kaynak konumunda olan eserler de bulunmaktadır.

Kâtib Çelebi, Saçaklızâde ve Seyyid Bey gibi isimler çalışmamıza konu olan bu esere ilgi ve rağbet gösterilmediğini dile getirmişlerdir. Ancak eserin 1308 yılında yapılan baskısı dışında tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de ve yurt dışında yüz beş el yazma nüshasının bulunması, Kemalpaşazâde'nin çalışmasının yankı uyandırdığını göstermektedir. Ayrıca eserin, Osmanlı'nın son dönemlerine kadar Haskefi'nin *İfâdatü'l-envâr*, İbn Âbidîn'in *Nesemâtü'l-eshâr* ve Güzelhisârî'nin *Menâfi'u'd-dekâ'ik fî şerhi Mecâmi'i'l-hakâ'ik* isimli fıkıh usûlü çalışmaları başta olmak üzere çeşitli disiplinlerdeki kitaplarda kaynak olarak kullanılması ve atıf yapılması; Celalzâde Salih Çelebi ve Manav İvaz Efendi gibi isimler tarafından eser üzerine hâşiye kaleme alınması da çalışmanın ilim çevrelerince dikkate alındığını göstermektedir.

Kemalpaşazâde'nin eserinde alana önemli katkılar bulunmakla birlikte bu katkıların onu *Tenkîh*'te olduğu gibi bir dönüm noktası haline getirecek mahiyette olmadığını da belirtmeliyiz. Hatta eserin medrese müfredatında yer bulmadığı, sadece bireysel okumaların merkezinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bunda müellifin ağıdalı dili, sürekli bir eleştiri yöneltmesi veya bir eleştiriye cevap vermesi ve minhüvâtın metinle ilişkisinin zor bir şekilde kurulması gibi nedenler etkili olmuş olabilir. Kanaatimizce Kemalpaşazâde'nin bu çalışması, *Tavzîh* ve *Telvîh*'i mütalaa edenlerin müracaat edebileceği bir ihtisas kitabıdır. Diğer bir deyişle bu eserin müstakil olarak okunabilecek bir kitap olmadığını, *Tavzîh* ve *Telvîh* ile mukayeseli okumalara tabi tutulması halinde istifadeye medar olabileceğini söyleyebiliriz. Zira eserdeki itiraz ve eleştirilerin anlamlı

bir zemine oturabilmesi için öncelikle *Tavzîh* ve *Telvîh*'teki meselelerin anlaşılması gerekmektedir. Nihai tahlilde eseri *Tenkîhu'l-usûl* ve *Tavzîh*'e alternatif bir konumda görmek yerine bu metinlerin anlaşılmasına ve tartışılmasına katkı sunan ve *Tenkîh* literatürü içerisinde değerlendirilmesi gereken bir çalışma olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Muhammed Tahir Abdullah. *Tağyîru't-Tenkîh ve Şerhuhu min evveli'l-kitab ilâ bidâyeti'r-rükni's-sâlis el-İcmâ*. Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Abdullah Hasan Yûsuf Mesâd. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh (min evveli'r-rükni's-sânî fi's-sünneti ilâ evveli bâbi'l-muârazati ve't-tercîh)*. Amman: Uluslararası İslami İlimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Abdülazîz el-Buhârî. *Keşfü'l-esrâr*. thk. Nâcî es-Süveyd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1433/2012.
- Adalı, Mustafa b. Hamza. *Hâşiye ala İmtihâni'l-ezkiyâ*. thk. Yesâr Sâiyir el-Habîb. Beyrut: Dâru Tahkîki'l-ilm, 2021.
- Adalı, Mustafa b. Hamza. *Netâ'icü'l-efkâr*. İstanbul: Dârü's-Sirâc, 1440/2019.
- Ahmed et-Tokadî. *Şerhu Telhîsi'l-Usûl*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1812, 1b-66b.
- Ahmed Hamza es-Said. *Tağyîrü't-Tenkîh fi'l-usûl (el-kısmü'l-evvel)*. Bağdat: Bağdat Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.
- Akkiraz, Mustafa Talha. *Osmanlı Tefsirciliğinde Bir Telif Yöntemi Olarak Telhis*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Alak, Musa. *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Ali Haydar Efendi. *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: DİB Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Alper, Ömer Mahir - Apaydın, Yasin. “Kemalpaşazâde'nin Tecrîd Eleştirisi ve Yeniden İnşası Olarak Tecvîdü't-Tecrîd: İnceleme ve Tenkitli Neşir”. *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Nisan 2019), 81-131.
- Âmidî, Seyfüddîn. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. Abdullah b. Ali eş-Şehrânî. 5 Cilt. Riyad: Dârü'l-fazîle, 1437/2016.
- Arıcı, Mustakim - Mehmet Arıkan (ed.). *Taşköprülüzâdeler ve İsâmüddin Ahmed Efendi*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2020.
- Atsız, Hüseyin Nihal. *İstanbul Kütüphanelerine Göre Dört Bibliyografya*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

- Âyidi, Muhammed Subhî. *Kitâbu Tağyîri't-Tenkîh ve Şerhuhu (min evveli'l-kitab ilâ bidâyeti rûkni's-sünneti)*. Amman: Uluslararası İslami İlimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd. *et-Takrîr li Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. thk. Abdüsselam Subhî Hâmid. 8 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1426/2005.
- Bahçeci, Rabia Hacer. *İbn Kemal Tefsirinin el-Keşşâf Geleneğindeki Yeri: Dil ve Belâgat İlimleri Çerçevesinde Mukayeseli Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bây, Hâtim. *el-İbrâzâtü'l-Müteaddide li'l-Kitâb*. Kuveyt: Esfâr, 1441/2020.
- Bedahşî, Muhammed b. Hasan. *Menâhicü'l-'ukûl*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405/1984.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Abdullah b. Ömer. *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*. thk. Şaban Muhammed İsmâîl. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008.
- Beyzâvî. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Boynukalın, Mehmet. *Fıkıh Usulü Alimleri Ve Eserleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Celâlzâde Sâlih Çelebi. *Hâşiye ala İzâhi'l-Islâh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhülislam Esad Efendi, 70, 1b-505b.
- Cengiz, Mehdi. *Dilde Kesinlik Sorunu*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî (son). 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf. *Hâşiyetü't-Telvîh*. thk. Emine Nurefşan Dinç. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Çakmak, Selma. *Fıkıh Usulünde Lafızların Kesinliği Problemi*. İstanbul: Timaş Akademi, 2022.
- Çavuş, Osman. *Hanefî Fıkıh Usulü Metinlerinde Sünnet ve Osmanlı Usul Eserlerine Yansıması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Çelik, İmam Rabbani. “Molla Hüsrev’in Telvîh Haşiyesi”. *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh*. ed. Mürteza Bedir vd. 47-74. İstanbul: İSAR Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Çelik, İmam Rabbani. “Osmanlı'da Usûl-i Fıkıh Geleneği Üzerine İzlenimler”. *İslâm'da Medeniyet Bilimleri Tarihi*. ed. Recep Şentürk vd. 1/227-258. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021.

- Çelik, İmam Rabbani. “The Legacy of a Literary Man in Islamic Legal Theory: Surūrī Chalabī’s Criticisms in His Super-Commentary on al-Talwīh and His Arguments”. *İlahiyat Studies* 13/1 (Haziran 2022), 9-45. <https://doi.org/10.12730/13091719.2022.131.232>
- Çelik, İmam Rabbani. *XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri: Teklîfe Dair Tartışmalar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Dede Cöngî, Kemâlüddîn İbrâhîm b. Bahşî b. İbrâhîm. *Hâşiyeye ‘alâ Şerhi’l- ‘İzzî fî t-tasrîf li t-Teftâzânî*. thk. Nesîm Belîd el-Cezâirî. Lübnan: Dâru Tahkîkî’l-Kitab, 2021.
- Dokak, Zübeyde Özben. *Maverâünnehir Hanefî Usûlünde Sünnet*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Ebû Mustafa Âsîf Abdülkadir Cîlânî. *Tarîfû’l-muhakkikîn bi menâhici’ş-şurrâh ve’l-muhaşşîn ve’l-muallikîn*. Kuveyt: Darü’d-diya, 1445/2024.
- Ebû Saîd Hâdimî. *Mecâmi ‘u’l-hakâ’ik ve’l-kavâ’id ve cevâmi ‘u’r-revâ’ik ve’l-fevâ’id mine’l-usûl*. thk. Hâlid Azîzî. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1437/2016.
- Ebü’l-Hüseyn el-Basrî. *el-Mu’temed fî usuli’l-fikh*. 2 Cilt. Dımaşk: Institut Français de Damas, 1384/1964.
- Edirnevî, Muhammed Fevzî b. Ahmed. *Seyfû’l-gullâb şerhu Muğnî t-tullâb*. thk. Yesar el-Habîb, Mâhir Osman. Lübnan: Dâru Tahkîkî’l-Kitab, 2021.
- Efdalzâde. *Tagyîru Ta’lîmî’l-müte’allim*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 553/1, 1b-42a.
- Ege, Ramazan. “İbn Kemal’in Tagyîru’t-Telhis Adlı Risâlesi: Edisyon-Kritik”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 15 (Haziran 2021), 6-40.
- el-Fihrisü’ş-şâmil: el-Fikh ve usûlüh*. 12 Cilt. Amman: Müessesetü Âli’l-beyt, 1420-25/1999-2004.
- Ençakar, Orhan. *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Eskicizâde. *Şerhu’l-Emsile*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1286.
- Fahrü’l-İslâm Alî b. Muhammed el-Pezdevî. *Usûlû’l-Pezdevî*. Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2. Basım, 1437/2016.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Muhâtab’a Göre...: İslam Temeddününde Eser Telif Etmenin Nedenleri Üzerine”. *Sebeb-i Telif*. ed. Mustakim Arıcı - Sami Arslan. 17-32. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Fudayl Çelebi. *Tevsî ‘u’l-vüsûl şerhu Tenvî ‘i’l-usûl*. İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, 192.

- Furat, Ayşe Zişan. “Fetih Sonrası Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenışı”. *Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası*. ed. Ömer Mahir Alper - Mustakim Arıcı. 11-31. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Furat, Ayşe Zişan. “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Okutulan Eserler”. *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. ed. Fuat Aydın vd. 631-649. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Furat, Ayşe Zişan. *XV. ve XVI. YY.’larda Fatih ve Süleymaniye Medreseleri’nde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Gacek, Adam. *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*. çev. Ali Benli - M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Gafarov, Anar. “Müteahhirûn Dönemi İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi: Kemalpaşazâde ve Selefi Tûsî Ekseninde Bir Karşılaştırma Denemesi”. *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri*. ed. Murat Demirkol - Halis Demir. 148-170. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Gelenbevî. *el-Burhân*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1272.
- Gildiroğlu, Muammer. *Burhâneddîn El-Merğînânî’nin “Kitab Fi’l-Ferâiz” Adlı Eserinin Tahkik Tercüme Ve Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Güldü, Şule. *Osmanlı Dönemi Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hüsün-Kubuh Zemininde Oluşan Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Güman, Osman. “Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği”. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17/33 (2012), 103-132.
- Güzelhisârî, Mustafa Hulûsi. *Menâfi’u’l-dekâ’ik fî şerhi Mecâmi’i’l-hakâ’ik*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1273.
- Habşî, Abdullah Muhammed. *Câmiü’ş-şurûh ve’l-havâşî*. 5 Cilt. Cidde: Dârü’l-minhâc, 1439/2017.
- Hasan Attâr. *Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Celâl el-Mahallî ‘alâ Cem’i’l-cevâmi’*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, ts.
- Hasan Çelebi. *Hâşiye ale’t-Telvîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 381, 1b-284a.
- Hasanpaşazâde. *Fethü’l-vehhâb fî şerhi Risâleti’l-âdâb*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdi. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1439/2018.

- Haskefi. *İfâdatü'l-envâr ala Usûli'l-Menâr*. thk. Muhammed Berekât. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 3. Basım, 1443/2022.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. thk. Hüsameddin b. Muhammed Salih Ferfur. 24 Cilt. Dimaşk: Dârü's-sekafe ve't-türâs, 1421/2000.
- İbn Âbidîn. *Nesemâtü'l-eshâr ala şerhi'l-Menâr*. thk. Firas Muhammed Nezâr Müdellel. Dimaşk: Dârü'd-Dekkâk, 1443/2021.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. thk. Ali Abdülvâhid Vâfi. 3 Cilt. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *et-Takrîb li-haddi'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsileti'l-fikhiyye*. thk. Abdülhak b. Molla Hakkı et-Türkmânî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1428/2007.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*. thk. Fahreddin Kabâve. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 1439/2018.
- İbn Kemal Paşa. *Şerhu't-Tashîh li metni's-Sirâciyye*. thk. Abdülmuhsin Taha Yunus el-İbâdî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1442/2020.
- İbn Melek. *Şerhu'l-Menâr*. thk. İlyas Kaplan. 3 Cilt. İstanbul: Şirketü Dâri'l-İrşâd, 1435/2014.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer. *el-Muhtasar*. thk. Adiy Muhammed el-Gubârî. Cidde: Dârü'l-minhâc, 1444/2023.
- İbnü'l-Hümâm. *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl*. thk. Abdülkadir Şakir Ubeyd. Beyrut - Kerkük: Müessesetü'd-duha - Mektebetü Emîn, 1443/2022.
- İbrî, Burhânüddîn Ubeydullah b. Muhammed et-Tebrîzî. *Şerhu Minhâci'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*. thk. Vâil Muhammed Bekr Zehrân. Amman: Dârü'l-Feth, 1443/2022.
- İcî, Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed. *Kitâbu Şerhi'l-Adud*. thk. Ali b. Abdurrahman Bessâm el-Cezâirî. 2 Cilt. Beyrut- Kâhire: Dâru İbn Hazm - Dâru İbâdirrahman, 1437/2016.
- İltaş, Davut. "Osmanlı'da Fıkıh Usulü Çalışmaları ve Molla Hüsrev'in Mirkât ve Mir'ât'ı". *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh*. ed. Mürteza Bedir vd. 75-110. İstanbul: İSAR Yayınları, 2. Basım, 2022.
- İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*. haz. Okan Kadir Yılmaz. İstanbul - Ankara: İSAM Yayınları - TDV Yayınları, 4. Basım, 2023.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. İstanbul: Küre Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2019.

- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâ'i'ü's-sanâ'i' fî tertîbi's-serâ'i'*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-hadîs, 1426/2005.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Beşşâr Avvâd Maruf. 10 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkan, 1443/2021.
- Kavak, Özgür. “Çok Boyutlu Bir Telif Türü Olarak Haşiye: Veliyyüddin Carullah Efendi'nin Fıkıh Notları ve Câmî'ü'r-rumûz Haşiyesi”. *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh*. ed. Mürteza Bedir vd. 197-227. İstanbul: İSAR Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. thk. Saffet Köse vd. 4 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017.
- Kemalpaşazâde. *el-Erbe'ûn (Mecmû'u resâili'l-allâme İbn Kemal Paşa içinde)*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 1439/2018.
- Kemalpaşazâde. *el-Îzâh fî şerhi'l-İslâh*. thk. Abdullah Davud Halef el-Muhammedî - Mahmûd Şemseddin Emir el-Huzâî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1428/2007.
- Kemalpaşazâde. *Hâşiye ale't-Telvîh*. New Jersey: Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Garrett, 4487Y, 139b-437b.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri's-Sirâciyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun, 244, 1b-156b.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*. Ankara: Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 4625, 1a-198b.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*. Diyarbakır: Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, 234, 1a-261b.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, 659, 1a-227b.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 630, 1b-485a.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 446, 1b-94a.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 221, 1b-224b.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*. Konya: Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 450, 2-369.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 430, 1b-178a.

- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*. Mısır: Ezheriyye Kütüphanesi, 22442, 1a-214b.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*. Saraybosna: Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, R-2811, 1b-211a.
- Kemalpaşazâde. *Şerhu Tahsîni Tehzîbi'l-keîâm (Mecmû'u resâili'l-allâme İbn Kemal Paşa içinde)*. thk. Hamza el-Bekrî. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 1439/2018.
- Kemalpaşazâde. *Tağyîrü't-Tenkîh*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1308.
- Kızıll Molla. *Terğîbü'l-lebîb*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1075, 1b-280b.
- Korkmaz, Ömer. *Zenbillizade Fudayl Çelebi'nin Tenvî'u'l-Usûl Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Köksal, Asım Cüneyd. "İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkîliği Meselesi - Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş-". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 1-43.
- Köksal, Asım Cüneyd. "Osmanlılarda Mukaddimat-ı Erbaa Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 101-132.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Haneî Usulcülerinin Elfaz Taksimindeki Metodları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Manav İvaz Efendi. *Hâşiye ala Tağyîri't-Tenkîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 465, 1b-400b.
- Mehmed (?). *Ta'likât ala Telhîsi't-Tenkîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 497, 1b-162b.
- Mehmed (?). *Telhîsü't-Tenkîh*. Konya: Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 671, 1-71.
- Mehmed Seyyid. *Medhal*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Mergînânî, Alî b. Ebû Bekr. *el-Hidâye*. thk. Sâid Bekdâş. 7 Cilt. Medine: Darü's-Sirac, 1440/2019.
- Molla Fenârî. *Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâyi'*. 2 Cilt. İstanbul: Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, 1289.
- Molla Hüsrev. *Hâşiye ale't-Telhîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzade Mehmed, 19, 1b-182b.
- Molla Hüsrev. *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl*. thk. Davut İltaş. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024.
- Muhammed Lâmin Zeyyân Hoca. *Tağyîrü't-Tenkîh (min evveli'l-kitâb ilâ âhiri fasli's-sarîh ve'l-kinâye)*. Cezair: Cezair 1 Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.

- Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. *Risâletü'l-Âdâb (Muğnî't-tullâb içinde)*. thk. Yesar el-Habîb, Mâhir Osman. Lübnan: Dâru Tahkîkî'l-Kitab, 2021.
- Nebhân, Kemâl Arafât. *Abkariyyetü't-te'lifî'l-Arabî*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1436/2015.
- Necmeddin el-Gazzî. *el-Kevâkibü's-sâ'ire bi-menâkibi a'yâni'l-mi'eti'l-âşire*. thk. Halîl el-Mansûr. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418/1997.
- Okur, Kâşif Hamdi. *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hâdimî Örneği*. İstanbul: Mizan Yayınevi, ts.
- Özcan, Tahsin. “Nişancızâde Muhyiddin Mehmed”. *DİA*. Erişim 13 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nisancizade-muhyiddin-mehmed>
- Özen, Şükrü. “Teftâzânî”. *DİA*. Erişim 26 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teftazani>
- Özen, Şükrü. “Tenkîhu'l-Usûl”. *DİA*. Erişim 23 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tenkihul-usul>
- Özketen, Şerife. “Kemalpaşazâde'nin İnsan Hürriyeti Anlayışı”. *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri*. ed. Murat Demirkol - Halis Demir. 318-329. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Râfî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Azîz Şerhü'l-Vecîz*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1417/1997.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî. 3 Cilt. Kahire: Dârü's-selâm, 2. Basım, 1440/2019.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebû Bekir el-Mar'âşî. *Tertîbü'l-'ulûm*. thk. Muhammed b. İsmâîl es-Seyyid Ahmed. Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd. *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 451, 1b-191a.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd. *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 452, 1b-178b.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd. *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 615, 1b-160a.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd. *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 1304, 1b-188b.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd. *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 637, 1b-208a.

- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd. *et-Tavzîh li halli gavâmizi't-Tenkîh*. thk. Mehmet Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1445/2024.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd. *Şerhu'l-Vikâye*. thk. Salah Muhammed Ebü'l-Hâc. 2 Cilt. Amman: Müessesetü'l-Verrâk, 2006.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd. *Tenkîhu'l-usûl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim, 442, 1b-134a.
- Saraç, Ahmet Selman. *Şeyhülislam Kemal Paşazâde'nin "Şerhu Tağyîri't-Tenkîh" İsimli Eserinin "Et-Taksîmü's-Sânî"ye Kadar Olan Kısımının Tahkîki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf Muhammed b. Alî. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Abdülhamid Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1420/2000.
- Semerkandî, Alâüddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-usûl fî netâ'ici'l-'ukûl*. thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî. 2 Cilt. Amman: Dârü'n-Nûri'l-Mübîn, 2. Basım, 2017.
- Serahsî. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrut: Darü'l-marife, ts.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Abdullah b. Süleyman es-Seyyid vd. 3 Cilt. Kuveyt: Esfâr, 1443/2022.
- Sürûrî Çelebi. *Hâşiye ale't-Telvîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 648, 1b-77a.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Üm*. thk. Rifat Fevzî Abdülmuttalib. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-vefâ, 1422/2001.
- Şimşek, Murat. *İslâm Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Talib Reşîd Câsim el-Akîdî. *Tağyîrü't-Tenkîh fî usûli'l-fikh (el-kısmü's-sânî)*. Bağdat: Bağdat Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. haz. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Taşköprülüzâde. *Risâle fî tahkîki ta'rîfi Sâhibi'l-Mevâkıf ilme'l-keîlâm*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3263, 126b-137a.
- Taşköprülüzâde. *Şerhu't-Tenkîh*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3239, 1a-24a.
- Tefsîru İbn Kemal Paşa*. thk. Mâhir Edib Habbuş. 9 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Lübâb - Mektebetü'l-İrşâd, 1439/2018.

- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *et-Telvîh ila keşfi hakâiki't-Tenkîh*. thk. Muhammed Adnan Derviş. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkam, ts.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *et-Telvîh ila keşfi hakâiki't-Tenkîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 449, 1b-405a.
- Teftâzânî. *El-Makâsîd*. thk. Ahmet Kaylı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdülkadir. *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hılv. 4 Cilt. Riyad: Dârü'r-Rifai, 1403/1983.
- Turan, Şerafettin. "Kemalpaşazâde". *DİA*. Erişim 23 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade>
- Üsmendî, Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamîd. *Lübâbü'l-keîâm*. thk. M. Sait Özervarlı,. İstanbul - Ankara: İSAM Yayınları - TDV Yayınları, 2. Basım, 1440/2019.
- Yığın, Adem. "Fıkıh Usulünü Eleştirmek: İbn Kemal'in Kitab'ın (Kur'an) Mana İfade Etme Biçimleri Üzerinden Sadrüşşerîa Eleştirisi". *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh*. ed. Mürteza Bedir vd. 231-261. İstanbul: İSAR Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Yıldırım, İlyas. "Sadrüşşerîa'nın Uşûlü'l-Pezdevî Güncellemesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (Haziran 2019), 189-223. <https://doi.org/10.17120/omuifd.468177>
- Yılmaz, Okan Kadir. *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*. Ankara: İlâhiyât, 2023.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'ikî-tenzîl*. thk. Mâhir Edib Habbuş. 10 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Lübâb - Mektebetü'l-İrşâd, 1442/2021.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Ebubekir DAŞDEMİR	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Marmara Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Makale ve Bildiriler	
1. Daşdemir, Ebubekir. “Cessâs’ın Şâfiî’nin Beyân Anlayışına Yönelik Eleştirileri”. <i>Bilimname</i> 37 (2019), 1085-1116. https://doi.org/10.28949/bilimname.536741	